

Burgerinspraak binnen Nederlands energiebeleid

Een onderzoek naar de waarde van
burgerparticipatie binnen het Nederlands
energiebeleid na de Energiedialoog

Auteur: Saqib Butt
Studentnummer: 333561
Scriptiebegeleidster: dr. M. A. Beukenholdt
Tweede lezer: dr. J.L.M. Hakvoort
Opleiding: Bestuurskunde
Afstudeerrichting: Publiek Management
Instelling: Erasmus Universiteit Rotterdam
Datum: 13-03-2018

Voorwoord

Voor u ligt het slotstuk van jaren studeren. In het kader van de opleiding Bestuurskunde, de master Publiek Management heb ik deze scriptie geschreven.

Het onderwerp burgerparticipatie in de Energiedialoog kwam als suggestie ter sprake voordat ik ook maar begonnen was aan mijn stageperiode bij Essent, en was eigenlijk niet een onderwerp waar ik mij eerder mee bezig had gehouden. Hoewel ik toen vrij snel ja zei tegen de combinatie scriptie schrijven en stagelopen, bleek de werkelijkheid weerbarstiger. Achteraf bleek de Energiedialoog, hoewel veel werk, de perfecte combinatie van overheidsbeleid en private sector om het onderwerp voor mij interessant te houden. Hierbij heeft Essent mij onder andere de vrijheid gegeven om bijeenkomsten van de Energiedialoog, georganiseerd door de overheid, bij te wonen, zelf bijeenkomsten namens Essent te organiseren, en mijn aandacht te verdelen over zowel mijn stage als mijn scriptie, waarvoor mijn dank.

Voordat u overgaat tot het lezen van mijn onderzoek zou ik graag nog een aantal mensen willen bedanken zonder wie mijn scriptie nooit tot stand had kunnen komen. Mijn collega's binnen Essent op de afdeling Public Affairs & Stakeholdermanagement, met name Adriaan van der Maarel, voor de begeleiding tijdens mijn stageperiode daar, en voor het wekken van mijn interesse in dit onderwerp. Mijn scriptiebegeleidster dr. Tilly Beukenholdt, voor haar geduld en begeleiding in deze periode met betrekking tot mijn scriptie maar ook privé. Tot slot ben ik mijn ouders eeuwig dankbaar, voor alle vormen van steun die zij mij hebben gegeven, en de vrijheid om de tijd te nemen voor mijzelf en deze scriptie tot een goed einde te brengen.

Samenvatting

In deze scriptie is er gekeken naar de rol van burgerparticipatie in het proces van de Energiedialoog tot aan de oplevering van de Energieagenda. De Energiedialoog is een burgerparticipatietraject van de overheid waarin zij met haar burgers in gesprek gaat om te praten over de keuzes die nodig zijn om van 2023 tot 2050 verdere stappen te zetten naar een duurzame energievoorziening. De Energieagenda is het document van het ministerie van Economische Zaken waarin zij in hoofdlijnen de kerndoelen en de richting aangeven waarin zij het energiebeleid in Nederland willen sturen. Het hoofdonderwerp van deze scriptie, de Energiedialoog, is een onderwerp dat direct maatschappelijk relevant is door de steeds belangrijker wordende maatschappelijke trend van schone energie en duurzaamheid. Daarnaast is de Energiedialoog de eerste keer sinds 1981 dat een participatietraject op nationale schaal in Nederland wordt ingevuld.

Het doel van dit onderzoek is om op basis van een analyse van het beleidstraject rondom de Energiedialoog aanbevelingen te doen over hoe de overheid om zou kunnen gaan met het inzetten van burgerparticipatie binnen complexe, grootschalige nationale projecten zoals de Energiedialoog. De hoofdvraag die wordt beantwoord is dan ook: In hoeverre komt de burgerparticipatie, zoals gebruikt in de Energiedialoog, terug in de Energieagenda van minister Kamp van 7 december 2016?

Om tot een beantwoording van deze hoofdvraag te komen is er een *case study* gedaan naar de Energiedialoog, en is er met behulp van interviews met mensen die op enige wijze betrokken waren bij de Energiedialoog, en een documentanalyse gekeken naar de belangrijke momenten voorafgaand aan de Energiedialoog die hebben geleid tot dit participatietraject. Allereerst is het participatietraject bekeken en ingepast in de participatieladder van Edelenbos en Monnikhof, die een theorie hebben opgesteld waaraan participatietrajecten getoetst kunnen worden.

Vervolgens is er een samenvatting gemaakt van alle schriftelijke inbreng en fysieke bijeenkomsten van de Energiedialoog, en is deze informatie vergeleken met de tekst van de Energieagenda, om te zien in hoeverre de inbreng uit de Energiedialoog terug is gekomen in de Energieagenda.

De resultaten van het onderzoek wezen uit dat hoewel er ruim meer bijeenkomsten zijn georganiseerd dan de projectorganisatie verwachtte, deze bijeenkomsten vooral zijn georganiseerd door professionals die zich al in het energieveld begeven. Daarnaast bleek alle inbreng in te delen in 8 hoofdcategorieën met 19 subcategorieën. Een relatief klein aantal onderwerpen is besproken in de bijeenkomsten. Daarnaast leek uit de data te blijken dat de Energiedialoog vooral is ingestoken als informatieverzamelingsproject, en minder als een project om burgers daadwerkelijke besliskracht te geven. Positief punt is echter dat de insteek van de Energiedialoog een ongedwongen keuze van de Rijksoverheid was. Dit lijkt aan te geven dat de overheid, of in ieder geval het ministerie van Economische Zaken, actief bezig is met het betrekken van haar burgers in toekomstig beleid.

Concluderend kan gesteld worden dat de overheid tijdens de Energiedialoog met haar burgers in gesprek is gegaan over onderwerpen met betrekking tot energie. Burgers werden opgeroepen om met de overheid en met elkaar in gesprek te gaan over energie. Deze informatie werd teruggestuurd naar het projectteam van de Energiedialoog, waarna deze informatie werd gebruikt als 'bouwsteen' van de Energieagenda. Er was opzettelijk voor een vage verwoording van de waarde van het eindproduct van de Energiedialoog gekozen, om het geheel politiek gezien in te dekken.

De Energiedialoog was binnen de participatieladder van Edelenbos en Monnikhof in te delen op de trede 'Adviseren' omdat de burgers mochten helpen met de informatieverzameling, maar de politiek in haar beleid beargumenteerd mocht afwijken in de implementatie. Daarnaast was de Energieagenda een visiedocument op de toekomst, en geen bindend beleidsdocument. Dit betekent dat het volgende kabinet geen verplichting heeft om de Energieagenda te gebruiken in de creatie van nieuw energiebeleid.

Er zijn twee soorten aanbevelingen van toepassing na dit onderzoek. Allereerst is er een opening voor vervolgonderzoek naar de relatie tussen de Energieagenda en toekomstig energiebeleid. Zodra het kabinet dat volgt op het kabinet-Rutte II, energiebeleid uitvoert, kan dit getoetst worden aan de Energieagenda. Ook zou vervolgonderzoek zich kunnen richten op wat de unieke onderdelen van besluitvormingsprocessen zijn binnen een ministerie.

Ook zijn er aanbevelingen met betrekking tot toekomstige participatieprojecten. Als de Rijksoverheid de doorsnee burger wil bereiken, dan zijn er veranderingen nodig in het participatieproces. Wanneer de initiatiefnemer, in onze casus de Rijksoverheid, burgers ook een daadwerkelijke stem in het eindproduct wil geven, zijn grootschalige nationale projecten minder geschikt dan kleinschaligere projecten met een specifiek doel. Een tweede meer procesmatige aanbeveling is dat de Rijksoverheid duidelijker moet zijn in het uiteindelijke doel van een participatietraject. Tot slot kan er meer zicht worden gegeven op de exacte stappen die de Rijksoverheid zet tijdens het beleidstraject, van conceptie tot oplevering van het eindproduct. Het ontbrak de organisatie aan communicatie naar de buitenwereld. Hierin kunnen nog stappen gezet worden.

Kanttekening bij het onderzoek is dat idealiter gezien alle informatie met betrekking tot het procesverloop van het beleidsproces en alle beslismomenten beschikbaar was, waardoor de hele theorie van Edelenbos en Monnikhof gebruikt kon worden. Dit zou betekenen dat er ook een oordeel geveld zou kunnen worden over de kwaliteit van het eindproduct, wat zou leiden tot een completer beeld van de situatie.

Begrippenlijst

ACM: Autoriteit Consument en Markt. De ACM beschermt consumentenbelangen en ziet erop toe dat bedrijven eerlijk concurreren.

BMD: Brede Maatschappelijke Discussie. Burgerparticipatieproject uit de jaren '80 van de vorige eeuw waarin de overheid met Nederlandse burgers in gesprek ging over kernenergie.

BZK: Het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.

CCS/CCU: Respectievelijk *Carbon Capture and Storage* en *Carbon Capture and Utilisation*. Dit zijn verzamelnamen voor verschillende technologieën die worden gebruikt om de uitstoot van CO₂ op te vangen bij het moment dat de CO₂ wordt uitgestoten, en dit over te plaatsen naar een andere locatie. Deze CO₂ kan worden opgeslagen op een veilige locatie zodat de CO₂ niet in de atmosfeer terecht komt en geen invloed heeft op het milieu.

DRIFT: Dutch Research Institute for Transitions. DRIFT is een onderzoeksinstituut binnen het veld van duurzaamheidstransities, en speelde een rol in de Klimaatzaak van Urgenda tegen de overheid.

Energetisch eindverbruik van energie: Het verbruik van energie door eindverbruikers, zoals industrie, huishoudens, diensten, landbouw en vervoer, voor energetische toepassingen.

Energieagenda: De Energieagenda, opgesteld door het kabinet-Rutte II, is de agenda voor de Nederlandse energietransitie naar een CO₂-arme energievoorziening in het jaar 2050. Deze agenda beschrijft de route, en het einddoel dat het kabinet wilde bereiken met betrekking tot het energiebeleid. De doelen in de Energieagenda zijn gebaseerd op de afspraken uit het klimaatakkoord van Parijs, waar Nederland zich aan heeft gecommitteerd, die bindend zijn.

Energieakkoord: Het Energieakkoord, officieel 'Energieakkoord voor duurzame groei' geheten, is een convenant getekend onder leiding van de Sociaal-Economische Raad door ruim 40 partijen op 6 september 2013, waarin deze partijen en het kabinet door middel van concrete plannen invulling geven aan de bereidheid om zich in te zetten voor de verduurzaming van onze samenleving en economie. Deze plannen lopen tot en met het jaar 2023. De Rijksoverheid is verantwoordelijk voor de uitwerking, implementatie, uitvoering en evaluatie van de in het akkoord benoemde beleidsmaatregelen en zal daarover verantwoording afleggen aan het parlement.

Energiedialoog, Nationale/Nederlandse: De Energiedialoog is een project van de Rijksoverheid waarin zij heel Nederland, individueel of gemeenschappelijk, uitnodigt om mee te denken over de toekomst van de Nederlandse energievoorziening en de keuzes die daarmee gepaard gaan. De Energiedialoog liep van 7 april tot juli 2016, en dient als deel van de input voor de Energieagenda.

Energierapport: Het Energierapport, officieel 'Energierapport – transitie naar duurzaam', is een rapport van de Rijksoverheid uitgekomen op 18 januari 2016 dat een integrale visie geeft op de toekomstige energievoorziening van Nederland. Het kabinet stelt binnen de energietransitie drie uitgangspunten centraal: 1) aansturen op CO₂-reductie, 2) het verzilveren van de economische kansen die de energietransitie biedt en 3) het integreren van energie in het ruimtelijk beleid.

Energietransitie: De overgang van fossiele brandstoffen/energiebronnen naar duurzame energie wordt de energietransitie genoemd.

EZ: Het ministerie van Economische Zaken.

I&M: Het ministerie van Infrastructuur en Milieu.

NEV 2016: De Nationale Energieverkenning brengt jaarlijks de stand van zaken rondom de energiehuishouding in Nederland in kaart, en geeft inzicht in de te verwachten ontwikkelingen tot 2035.

Niet-energetisch verbruik: Het gebruiken van energie voor het creëren van een product zoals plastic uit aardolie, of kunstmest uit aardgas, waarbij de energie geconserveerd blijft in het product (CBS, 2016a).

Klimaatop Parijs 2015: De eenentwintigste jaarlijkse klimaatconferentie van de Verenigde Naties welke plaatsvond in 2015 in Parijs. Alle partijen die onderdeel uitmaken van het UNFCCC, het klimaatverdrag van de Verenigde Naties, waren hier present. De conferentie leidde tot een bindend internationaal klimaatakkoord waarmee wordt getracht de uitstoot van broeikasgassen terug te dringen, en de opwarming van de aarde te beperken tot maximaal 2 graden Celsius. Het verdrag is op 4 november 2016 in werking getreden.

Netbeheerbedrijf/Netwerkbedrijf: Onafhankelijk nutsbedrijf dat een transportnetwerk voor energie (gas, elektriciteit en warmte) beheert. Voorbeelden van netbeheerbedrijven zijn Enexis en Stedin.

Participatieladder: Theoretisch model, origineel in de vorm van een ladder hoewel moderne variaties hierop kunnen verschillen, geïntroduceerd in 1969 door Sherry Arnstein, waarin de mate van macht wordt weergegeven aan die participanten hebben in het vaststellen van een eindproduct.

RVO: De Rijksdienst voor Ondernemend Nederland is een uitvoerende dienst van het ministerie van Economische Zaken. De RVO heeft als onderdeel van EZ een belangrijke rol gespeeld bij de organisatie van de Energiedialoog.

SDE-regeling: de Stimulering Duurzame Energieproductie. Een overheidssubsidie gericht op het stimuleren van duurzame energieproductie.

SER: De Sociaal Economische Raad. De Sociaal-Economische Raad adviseert regering en parlement over de hoofdlijnen van het te voeren sociaaleconomisch beleid.

TNO: Nederlandse Organisatie voor toegepast-natuurwetenschappelijk onderzoek.

Transitiepaden/Energiefuncties: De Rijksoverheid gebruikt voor haar energiebeleid vier functies van energie in Nederland om energiebeleid op te kunnen delen in categorieën. De categorisering is dus vooral praktisch van aard. De begrippen transitiepad en energiefunctie kunnen door elkaar heen worden gebruikt, maar betekenen hetzelfde.

Twynstra Gudde: Onafhankelijk organisatieadviesbureau dat binnen de Energiedialoog verantwoordelijk was voor de oplevering van het einddocument waarin alle informatie uit de Energiedialoog gebundeld was.

Urgenda: Urgenda is een Nederlands burgerplatform opgericht in 2007, met als doel Nederland sneller duurzaam te maken. Urgenda is het meest bekend om de zogeheten klimaatzaak uit 2015,

waarin de rechter oordeelde dat de Nederlandse Staat niet genoeg doet in haar milieubeleid, en verplichtte de Staat om de CO₂-uitstoot in Nederland voor 2020 met 25% te verminderen.

VEMW: Vereniging voor Energie, Milieu en Water. De Vereniging voor Energie, Milieu en Water is het kenniscentrum en de belangenbehartiger voor de zakelijke elektriciteit- gas- en waterafnemers in Nederland.

WON: Wet Onafhankelijk Netbeheer, ook wel splitsingswet genoemd, is een Nederlandse wet die in aanvulling op de Elektriciteitswet 1998 en de Gaswet nadere regels geeft omtrent onafhankelijk netbeheer.

Inhoudsopgave

Voorwoord	I
Samenvatting.....	II
Begrippenlijst.....	IV
Inhoudsopgave	VII
Hoofdstuk 1: Inleiding	1
1.1 Probleemanalyse en probleemstelling.....	1
1.2 Doelstelling.....	2
1.3 Hoofd- en deelvragen.....	2
1.4 Maatschappelijke relevantie	2
1.5 Wetenschappelijke relevantie.....	3
1.6 Leeswijzer	3
Hoofdstuk 2: Wat zijn de Energiedialoog en Energieagenda?	5
2.1 Hoe ziet het huidige energielandschap van Nederland eruit?	5
2.2 Energieakkoord.....	11
2.3 Urgenda klimaatzaak.....	11
2.4 Klimaatconferentie Parijs 2015	12
2.5 Energierapport 2016	12
2.6 De Energiedialoog	13
2.7 De Energieagenda.....	16
2.7.1 Overheidsdoelen Kracht en Licht	18
2.7.2 Overheidsdoelen Hoge temperatuurwarmte.....	19
2.7.3 Overheidsdoelen Lage temperatuurwarmte.....	19
2.7.4 Overheidsdoelen Vervoer.....	20
2.7.5 Urgentie creëren	20
2.7.6 Kosten en betaalbaarheid energietransitie voor bedrijven	21
Hoofdstuk 3: Theoretisch Kader.....	22
Inleiding.....	22
3.1 Literatuurstudie.....	22
3.2 Burgerparticipatie.....	22
3.3 Participatieladder	23
3.4 Conceptueel model	30
Hoofdstuk 4: Onderzoeksontwerp en methodologische verantwoording	32
4.1 Methoden en technieken - Validiteit en betrouwbaarheid	32

4.2 Interviews	32
4.3 Operationalisatie	33
Hoofdstuk 5: Resultaten	34
5.1 Resultaten uit de interviews.....	34
5.2 Empirisch verslag van de Energiedialoog	40
Hoofdstuk 6: Analyse.....	44
6.1 Analyse empirie	44
6.2 Toepassing theoretisch model op casus.....	46
6.2.1: Participatieladder	46
6.2.2: Variatie	47
6.2.3: Selectie	50
6.2.4: Absorptievermogen.....	54
Hoofdstuk 7: Conclusies	56
7.1 Deelvraag 1: Hoe wordt burgerparticipatie toegepast door de overheid binnen de Energiedialoog?	56
7.2 Deelvraag 2: Hoe wordt de Energieagenda gebruikt voor het opstellen van beleid met betrekking tot energieonderwerpen?	57
7.3 Deelvraag 3: Hoe past de Energiedialoog binnen de participatieladder van Edelenbos en Monnikhof?	57
7.4 Hoofdvraag: In hoeverre komt de burgerparticipatie, zoals gebruikt in de Energiedialoog, terug in de Energieagenda van minister Kamp van 7 december 2016?	58
Hoofdstuk 8: Aanbevelingen en discussie	60
8.1 Aanbevelingen vervolgonderzoek	60
8.2 Aanbevelingen toekomstige participatietrajecten.....	60
8.3 Discussie resultaten en onderzoek.....	61
Literatuurlijst	63
Artikelen, beleidsdocumenten en boeken	63
Websites	63
Bijlagen	67
Bijlage 1: Tabelweergave Participatieladder Pröpper en Steenbeek (1998).....	67
Bijlage 2: Ingevuld format verslaglegging Energiedialoog	68
Bijlage 3: Weergave Energieagenda in een figuur	71
Bijlage 4: Respondentenlijst interviews	72
Bijlage 5: Bijeenkomstenlijst fysieke bijeenkomsten Energiedialoog en schriftelijke inbreng Energiedialoog.....	73

Bijlage 5.1: Organisatorenlijst fysieke bijeenkomsten Energiedialoog	73
Bijlage 5.2: Organisatorenlijst schriftelijke inbreng Energiedialoog	75

Hoofdstuk 1: Inleiding

“Het is wereldnieuws: de uitspraak van de rechter die heeft bepaald dat de Nederlandse overheid ervoor moet zorgen dat de uitstoot van het broeikasgas CO₂ in 2020 met zeker 25 procent is teruggedrongen ten opzichte van het jaar 1990. De rechter in Den Haag besloot dat in de klimaatzaak tegen de Staat van duurzaamheidsorganisatie Urgenda en bijna negenhonderd mede-eisers.”

(Nieuwsuur, 2015)

1.1 Probleemanalyse en probleemstelling

Op 24 juni 2015 is er een uitspraak geweest in de klimaatzaak die Urgenda had aangespannen tegen de Nederlandse Staat. Urgenda is een Nederlands landelijk burgerplatform dat zich richt op duurzaamheid, innovatie en het sneller duurzaam maken van Nederland. De rechtbank oordeelde dat de Staat niet genoeg deed om haar burgers te beschermen, en het Nederlandse aandeel in de mondiale uitstoot van schadelijke broeikasgassen te verminderen. Deze ontwikkeling, wereldwijd de eerste keer dat een rechter een Staat verplicht om meer te doen tegen klimaatverandering, heeft er onder andere toe geleid dat de overheid is gestart met de Nederlandse Energiedialoog (Urgenda, 2016). Hoewel de overheid in beroep is gegaan tegen het vonnis van de rechter, was het vonnis een wake-up call voor de overheid om meer actie te ondernemen tegen klimaatverandering. De Energiedialoog is een initiatief van de Nederlandse overheid om in 2016 met burgers, bedrijven, overheden, maatschappelijke organisaties en wetenschappers – en zij met elkaar – in gesprek te gaan over de manier waarop men in 2050 in Nederland een CO₂-arme energievoorziening kan realiseren. De overheid tracht met deze dialoog iedereen in het energielandschap, oftewel burgers, consumenten, producenten, en overige organisaties, te activeren om actief na te denken over de toekomst van de energievoorziening van Nederland. Dit initiatief is een radicale omslag in de normale creatie van nationaal beleid binnen de overheid, omdat er actief contact wordt gezocht met burgers, en hen de kans wordt geboden om mee te denken over de creatie van toekomstig nationaal beleid. De vraag die ik stel in dit onderzoek heeft betrekking op de opzet van de Energiedialoog, de mate van inspraak die burgers en andere partijen daadwerkelijk hebben binnen deze dialoog, en of deze dialoog niet eigenlijk een monoloog vanuit de overheid is.

Deze casus is gekozen omdat dit de eerste casus is in de afgelopen jaren waarbij de overheid aankondigt over een dergelijk groot nationaal onderwerp in gesprek te gaan met haar burgers, en de terugkoppelingen hiervan mee te nemen in de beleidsvormingsfase. Dit onderzoek zal de stelling toetsen of de overheid daadwerkelijk gebruik maakt van burgerparticipatie in de Energiedialoog, of dit verwerkt wordt in de daaropvolgende Energieagenda, of dat dit een loze kreet is, en er veranderingen in het dialoogproces nodig zijn om vergelijkbare projecten in de toekomst tot een goed einde te brengen.

Deze stelling roept op het eerste gezicht meerdere vragen op; Is de overheid wel de meest geschikte partij om deze dialoog te starten, of zou dit overgelaten moeten worden aan andere partijen die wellicht meer kennis van zaken hebben? Kan de overheid de urgentie kweken om de energietransitie te stimuleren? Zijn er andere factoren die burgerparticipatie al dan wel of niet succesvol maken? Al met al draagt dit onderzoek bij aan het verbeteren van een praktisch beleidsknelpunt; namelijk het gebruiken van burgerparticipatie om een gemeenschappelijke doelstelling te bereiken.

1.2 Doelstelling

De doelstelling van dit onderzoek is op basis van een analyse van het beleidstraject rondom de Energiedialoog aanbevelingen te doen over hoe de overheid om zou kunnen gaan met het inzetten van burgerparticipatie binnen complexe, grootschalige nationale projecten zoals de Energiedialoog.

1.3 Hoofd- en deelvragen

Dit onderzoek is een toetsend onderzoek waarin het overheidsbeleid volgend op de Energiedialoog wordt getoetst aan de burgerparticipatietheorie van Edelenbos en Monnikhof uit 2001. Wanneer uit deze vergelijking blijkt dat er geen eenstemmigheid is, zullen er aanbevelingen gedaan worden om tot overeenstemming van beiden te komen. Een kanttekening hierbij is dat overeenstemming tussen beleidstheorie en beleidspraktijk niets zegt over de effectiviteit van beleid in de praktijk, maar enkel of de beleidsonderbouwing theoretisch gezien sterk is.

Hoofdvraag: In hoeverre komt de burgerparticipatie, zoals gebruikt in de Energiedialoog, terug in de Energieagenda van minister Kamp van 7 december 2016?

Deelvragen:

1. Hoe wordt burgerparticipatie toegepast door de overheid binnen de Energiedialoog?
2. Hoe wordt de Energieagenda gebruikt voor het opstellen van beleid met betrekking tot energieonderwerpen?
3. Hoe past de uitvoering van de Energiedialoog binnen de participatieladder van Edelenbos en Monnikhof?

Om deze hoofd- en deelvragen te beantwoorden zal er een studie moeten worden gedaan naar de inhoud van de Energiedialoog, verschillende participatieladders, en de manier waarop de uitkomsten van de Energiedialoog zullen worden gebruikt in toekomstige beleidsvorming met betrekking tot het onderwerp energie. Nadat deze vragen zijn beantwoord zullen er aanbevelingen worden gedaan met betrekking tot vervolgonderzoek en toekomstige burgerparticipatieprojecten. Deelvraag 1 is een beschrijvende deelvraag, hierin zal het proces van de Energiedialoog worden bekeken, en wordt er gekeken naar hoe er gebruik gemaakt wordt van burgerparticipatie in het proces. Deelvraag 2 is een verklarende deelvraag, omdat er gekeken wordt naar de invloed van de Energieagenda op toekomstig beleid. Deelvraag 3 is ook een verklarende deelvraag omdat er wordt gekeken naar in hoeverre de praktijk overeenkomt met de theorie.

1.4 Maatschappelijke relevantie

Sandra van Thiel stelt dat de maatschappelijke relevantie van onderzoek bestaat uit de bijdrage die zij levert aan het oplossen van actuele beleids- en of maatschappelijke vraagstukken (2010). Het hoofdonderwerp van deze scriptie, de Energiedialoog, is een onderwerp dat direct maatschappelijk relevant is door de steeds belangrijker wordende trend van schone energie en duurzaamheid. De

overheid is gestart met deze energiedialoog om een gesprek te starten over de toekomst van de Nederlandse energievoorziening. Daarnaast moet de overheid zich houden aan verschillende, al dan niet bindende, afspraken en akkoorden uit het verleden. Voorbeelden hiervan zijn het Energieakkoord van de Sociaal Economische Raad (SER), het Klimaatakkoord uit 2015 gesloten in Parijs, en het daaropvolgende Energierapport van toenmalig minister Henk Kamp, en de (voorlopig door Urgenda gewonnen) rechtszaak tegen de Staat waarin de rechter oordeelde dat de Nederlandse Staat niet genoeg doet om het Nederlandse aandeel in de wereldwijde uitstoot van broeikasgassen te verminderen. Dit zijn maar enkele voorbeelden die de overheid dwingen tot het bedenken van ideeën om Nederland vooruit te helpen in de energietransitie van fossiele brandstoffen naar schonere alternatieven. De Energiedialoog is een voorbeeld van een concept waarbij de Rijksoverheid het gehele landschap, in dit geval het energielandschap, wil betrekken in het oplossen van een maatschappelijk probleem. Hierbij probeert de overheid iedereen aan te spreken en te stimuleren om actief mee te denken over de toekomst van de Nederlandse energievoorziening.

1.5 Wetenschappelijke relevantie

Van Thiel stelt dat de wetenschappelijke relevantie een weergave is van de wetenschap over een onderwerp op dit moment (2010). Vooronderzoek heeft uitgewezen dat de Energiedialoog het eerste project is in Nederland, sinds de Brede Maatschappelijke Discussie (BMD) over Kernenergie in 1981, waarbij de samenwerking tussen burgers, bedrijven en overheid op deze manier wordt ingevuld. Hierbij wordt zowel de schaalgrootte van interactieve besluitvorming bedoeld, als de belofte dat de uitkomsten van de discussie worden meegenomen in de creatie van beleid rondom het bediscussieerde onderwerp (Historisch Nieuwsblad). Hoewel er in het verleden de BMD over Kernenergie is gevoerd, en er andere projecten zijn waarbij de landelijke overheid in gesprek is gegaan met de Nederlandse burgers over beleid, is de Energiedialoog met haar uitvoeringswijze en op deze schaalgrootte een voor Nederland uniek project. Dit onderwerp staat direct in verband met het hoofdonderwerp van bestuurskunde, namelijk het oplossen van maatschappelijke vraagstukken door middel van beleid. Voorbeelden van andere projecten van de overheid waarin zij in debat is gegaan met het publiek zijn onder andere het publieke debat 'eten en genen' over genetisch gemodificeerd voedsel, en het dossier met betrekking tot de vijfde landingsbaan van Schiphol.

Een mogelijke verklaring voor de uitvoeringswijze van de Energiedialoog is de relatieve nieuwheid van burgerparticipatie op deze manier. Hoewel onderzoeken naar burgerparticipatie en zelforganisatie al bestaan, is een combinatie waarin deze beiden worden getoetst nog niet eerder onderzocht.

1.6 Leeswijzer

De opbouw van deze scriptie is als volgt; in hoofdstuk twee zal worden aangevangen met de uitleg van de belangrijkste begrippen en evenementen vanaf het Energieakkoord in 2013, tot aan de oplevering van de Energieagenda in december 2016. In hoofdstuk drie zullen de belangrijkste theoretische begrippen met betrekking tot burgerparticipatie, en het onderzoeksmodel uitgelegd worden. In hoofdstuk vier zullen de in dit onderzoek gebruikte methoden en technieken uiteengezet worden, waarna in hoofdstuk vijf de resultaten zullen worden behandeld; dit hoofdstuk omvat de empirische informatie met betrekking tot de Energiedialoog en de interviews met betrokkenen rondom de Energiedialoog.

Hoofdstuk zes omvat een analyse van de gebruikte empirische informatie. Hierin zal de tijdlijn uit hoofdstuk twee samenkomen met het theoretisch kader en de resultaten uit interviews om tot een uiteenzetting van alle informatie tot dit punt te komen. De belangrijkste feiten uit de empirie zullen ook in dit hoofdstuk behandeld worden. In hoofdstuk zeven zal er antwoord gegeven worden op de verschillende deelvragen en de centrale onderzoeksvraag. Ter afsluiting vindt u in hoofdstuk acht de discussie van het onderzoek en de aanbevelingen voor vervolgonderzoek en toekomstige participatieprojecten.

Hoofdstuk 2: Wat zijn de Energiedialoog en Energieagenda?

De Energiedialoog, niet te verwarren met de bijna gelijknamige zelfstandige stichting Energie Dialoog Nederland (EDN), is een nationaal project van de Rijksoverheid waarin de overheid in gesprek is gegaan met haar burgers om te praten over de keuzes die nodig zijn om van 2023 tot 2050 verdere stappen te zetten naar een duurzame energievoorziening (Mijnenergie2050, 2016).

Om verschillende redenen staat de overheid voor de opgave om in ieder geval tot het jaar 2050 de Nederlandse energievoorziening te verduurzamen en de uitstoot van koolstofdioxide, oftewel CO₂, te verminderen. Koolstofdioxide is een broeikasgas dat van nature aanwezig is in de atmosfeer, en een grote bijdrage levert aan de opwarming van de aarde. De voornaamste bron van CO₂-uitstoot in Nederland is de verbranding van fossiele brandstoffen zoals aardgas, kolen en olie (Wisenederland.nl). Voordat de Energiedialoog wordt beschreven als laatste onderdeel van dit hoofdstuk, zal eerst worden stilgestaan bij hoe het energielandschap in Nederland eruit ziet, en welke sleutelmomenten hebben geleid tot de noodzaak van de Energiedialoog.

2.1 Hoe ziet het huidige energielandschap van Nederland eruit?

In dit stuk zal gekeken worden naar het huidige energielandschap van Nederland. Met dit begrip wordt bedoeld op alle belangrijke actoren in de energiesector, en de belangrijkste kenmerken van deze sector. Dit is ter ondersteuning, en dient om de achtergrond te schetsen voor het onderzoek. Het energielandschap zal een weergave zijn van onder andere de (belangrijkste) spelers op de markt en in de opwekking van energie, en zal functioneren als een weergave van de belangrijkste stakeholders binnen het Nederlandse energiegebied.

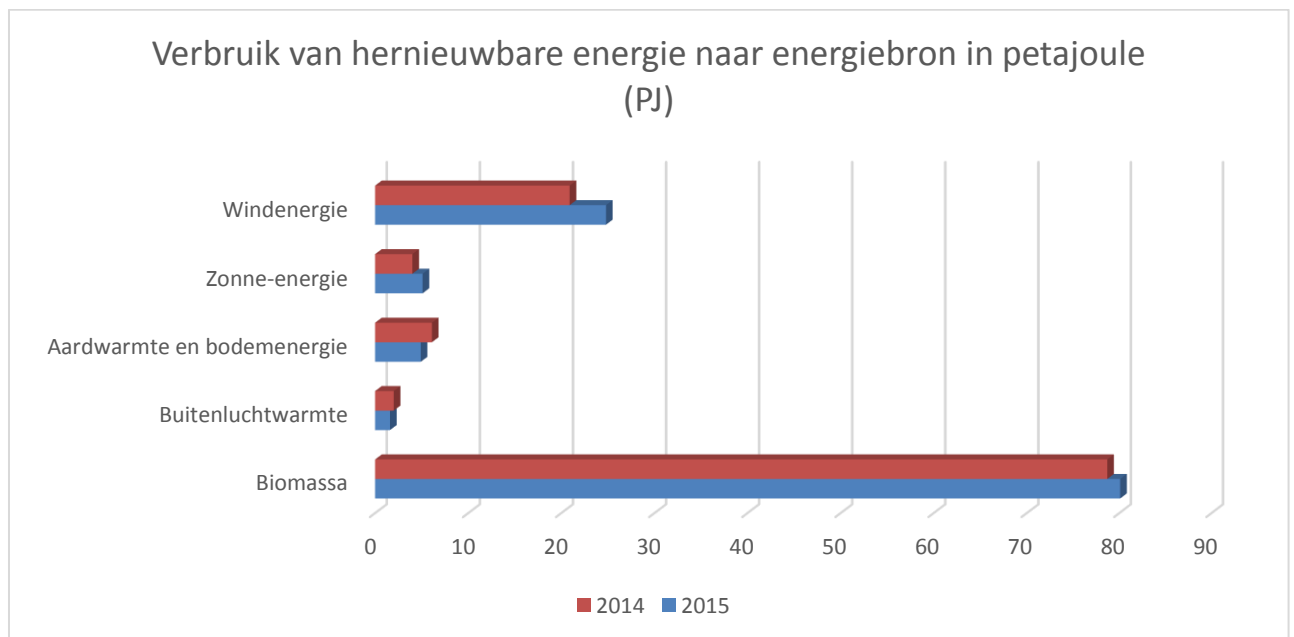
Allereerst de functie van energie in Nederland. In het dagelijkse leven is energie overal, en is het voor doorsnee burgers vooral zichtbaar in de elektriciteit die dagelijks wordt verbruikt, en het aardgas dat men gebruikt voor het gasfornuis en de verwarmingsketel. Elektriciteit en aardgas zijn dan ook de voornaamste bronnen van energie die worden verbruikt in Nederland.

Het CBS stelt dat in 2015 in Nederland 1.792 petajoule aan energie is verbruikt. Een petajoule energiebesparing komt ongeveer overeen met het jaarlijkse energieverbruik (elektriciteit en gas samengenomen) van 15.000 huishoudens. Dit getal staat voor de energie die is 'opgemaakt' door gebruik, zoals het verbranden van aardgas om woningen te verwarmen, en het verbruik van elektriciteit in huishoudens. Dit wordt ook wel het energetisch verbruik genoemd. Niet-energetisch verbruik, in 2015 goed voor 542 petajoule, staat voor het gebruiken van energie voor het creëren van een product zoals plastic uit aardolie, of kunstmest uit aardgas, waarbij de energie geconserveerd blijft in het product (CBS, 2016a). Het aandeel hernieuwbare energie, oftewel energie uit hernieuwbare niet-fossiele bronnen waaronder wind, zon en biomassa, bedroeg in Nederland in 2015 in totaal 118 petajoule, een toename van 7% met het jaar 2014, maar nog steeds maar 5,8% van het totale energieverbruik in Nederland (CBS, 2016b). Hierin moet Nederland nog een flinke toename laten zien wil het voldoen aan de eisen van het klimaatakkoord van Parijs. De meest recente Europese vergelijking over het jaar 2014, op basis van cijfers van Eurostat, wijst uit dat Nederland, op Frankrijk na, onderaan staat qua afstand tot de doelstelling van 14% duurzame energie die is afgesproken in de EU-Richtlijn Hernieuwbare Energie voor 2020. Nederland heeft nog 8,5% goed te maken om de doelstelling te behalen. Daarnaast stond Nederland in 2014 op de tweena-laatste plaats in Europa als het gaat om het aandeel van hernieuwbare energie in het totale

energieverbruik. Alleen in Malta en Luxemburg is het aandeel hernieuwbare energie minder dan de Nederlandse 5,5% uit 2014 (CBS, 2016c).

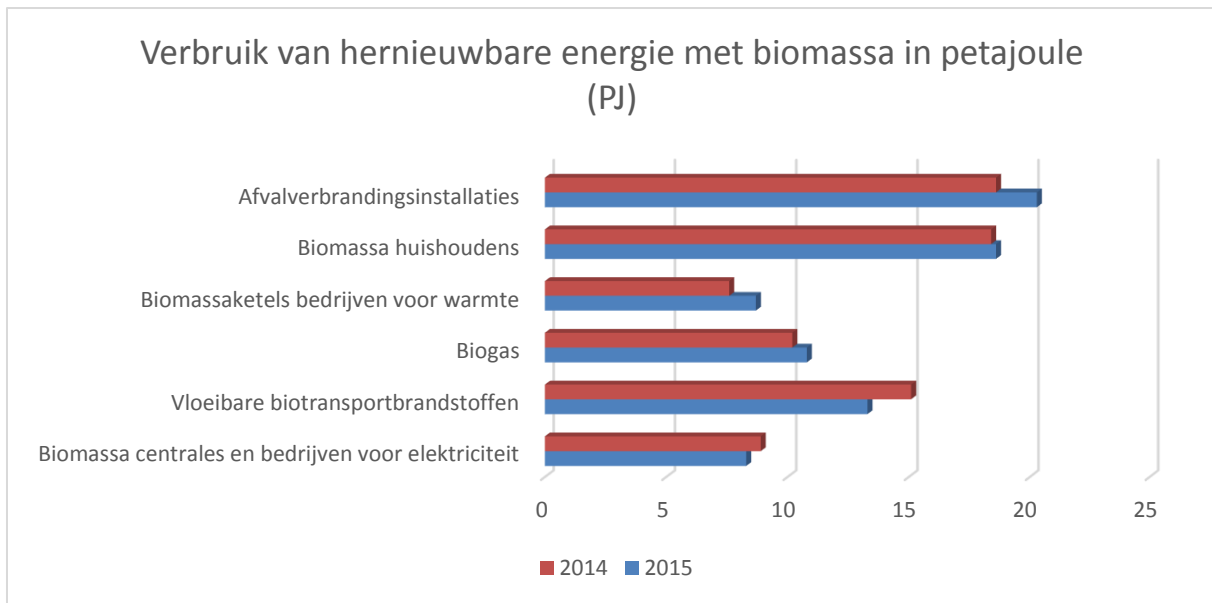
Een opvallend feit voor de Nederlandse opmaak van duurzame energie is dat het percentage biomassa, oftewel energie opgewekt uit organisch materiaal, met bijna 70% van het totaal verreweg de grootste bron van hernieuwbare energie is, zoals te zien is in tabel 1. Het energieverbruik uit deze bron is met 2% toegenomen, terwijl het energieverbruik uit zon, wind en aarde gemiddeld met 21% is gestegen. Het gebruik van organisch materiaal om energie op te wekken is echter een omstreden tak van hernieuwbare energie. Tegenstanders menen dat zonder inzicht in de productie, vervoer en verwerking, de duurzaamheid van biomassa als energiebron niet te meten is. Daarnaast zijn tegenstanders van mening dat bij veel biomassaverwerking, van onder andere mest, rioolslib en sloophout, schadelijke stoffen vrijkomen. Hierbij gaat het om zware metalen, chloor, zwaveloxide en fijnstof, maar ook broeikasgassen zoals methaan, lachgas en fluorgas. Volgens hen kan de aanleg van nieuwe biomassabossen en de teelt hiervan voor bio-energie wereldwijd de biodiversiteit en voedselproductie bedreigen, doordat bossen worden gekapt voor de aanleg van biomassabossen en akkerbouwgronden verdwijnen. Dit geldt vooral voor palmolieproductie, waarvoor mogelijk tropisch regenwoud moet wijken (Energiewereld, 2015). De opbouw van het Nederlandse biomassaverbruik is te zien in tabel 2.

Echter kan energieopwekking door middel van biomassa wel bijdragen aan een circulaire economie, waarbij er een gesloten kringloop is van grondstoffen, en het gebruik van deze grondstoffen. Een voorbeeld hiervan is wanneer er hout wordt gebruikt voor het opwekken van energie, maar er evenveel of meer vierkante meters bomen worden terug geplant als er worden verbruikt. Zo ontstaat er een circulaire economie, waarbij zowel het aantal netto vierkante meters bos niet afneemt, als de CO₂-uitstoot wordt gecompenseerd door de plant van nieuwe bossen.

Tabel 1: Verbruik van hernieuwbare energie naar energiebron in petajoule (PJ) (CBS, 2016b).

Tabel 2: Verbruik van hernieuwbare energie met biomassa in petajoule (PJ) (CBS, 2017).

Het totale finale energieverbruik in Nederland is vergeleken met 2014 gestegen met bijna 2% (CBS, 2016b). Voor de berekening van het aandeel hernieuwbare energie wordt uitgegaan van het energetisch eindverbruik van energie, oftewel het verbruik van energie door eindverbruikers, zoals industrie, huishoudens, diensten, landbouw en vervoer, voor energetische toepassingen. Dit is dus exclusief het gebruik voor niet-energetische toepassingen, zoals bijvoorbeeld het eerdergenoemde voorbeeld van aardolie als grondstof voor plastic. Bij de berekening worden de rekenregels gevolgd uit de EU-Richtlijn Hernieuwbare Energie. Deze wijken af van de regels voor de nationale energiebalans waardoor het eindverbruik van energie in de statistiek hernieuwbare energie niet precies gelijk is aan het energetisch eindverbruik uit de nationale energiebalans (CBS, 2017).

De overheid speelt een belangrijke rol op de energiemarkt aangezien zij voor een groot deel de omstandigheden, zoals wetten, regelgeving en regulering bepaalt waaronder de energiemarkt opereert. Een grote beweging heeft plaatsgevonden binnen het energielandschap toen de overheid koos voor privatisering van Nederlandse energiebedrijven, en de loskoppeling van energienetten van energieleveranciers; een onderwerp dat verderop besproken zal worden. Daarnaast spelen kabinetsplannen en regulering een grote rol. Het kabinet-Rutte II, maar ook vorige kabinetten, investeerde miljarden euro's in verschillende beleidsplannen, waaronder subsidies voor particulieren en bedrijven, om hernieuwbare energie te stimuleren. Bekende voorbeelden hiervan zijn de Subsidie hernieuwbare energie, de Stimulering Duurzame Energieproductie (SDE en SDE+)-regeling, en de salderingsregeling zonnepanelen (Rijksoverheid, 2017b).

De Subsidie hernieuwbare energie heeft als doel om de nationale energiedoelstellingen voor minder kosten te behalen met innovatieve projecten. Zo kan een besparing worden gerealiseerd op toekomstige uitgaven, onder andere aan subsidies zoals de Stimulering Duurzame Energieproductie (SDE en SDE+). Voorwaarde van deze regeling is dat de besparing van een project groter moet zijn dan het bedrag aan subsidie dat voor het project aangevraagd wordt (RVO, 2017).

De SDE+-regeling is een subsidie die bedrijven stimuleert bij het produceren van duurzame energie, en werkt door het verschil in kostprijs voor duurzame energie en fossiele energie te compenseren

aan de producent die de subsidie ontvangt. De SDE+-regeling had in 2017 een budget van circa €17 miljard (PNO consultants, 2017).

De salderingsregeling zonnepanelen is een voorbeeld van een subsidieregeling die bekender is onder burgers, in tegenstelling tot de hiervoor genoemde subsidies die meer gericht zijn op bedrijven. De salderingsregeling is een overheidsregeling bedoeld om zonnepanelen aantrekkelijker te maken voor particulieren, door het overschot aan energie opgewekt door particulieren terug te leveren aan de energieleverancier, en dit te verrekenen in de energierekening. In de praktijk betekent dit dat wanneer zonnepanelen op zonnige dagen meer energie opwekken dan de eigenaar verbruikt op dat moment, het overschot aan energie terugstroomt het energienet in, en dit overschot achteraf wordt verrekend in de energierekening. Deze regeling blijft, volgens toenmalig minister Kamp, zeker tot 2020 bestaan (Essent, 2017). Regelingen zoals deze zijn erop gericht om duurzame energie te stimuleren, en onderstrepen de grote rol van de overheid in de energietransitie.

Verder zijn energieleveranciers en netwerkbedrijven, oftewel netbeheerders, een van de belangrijkste actoren op de elektriciteitsmarkt in Nederland. In Nederland is een netbeheerder een onafhankelijk nutsbedrijf dat een transportnetwerk voor energie (gas, elektriciteit en warmte) beheert. In 1995 is er gekozen voor marktwerking in de energiesector, om de overheidsbemoeienis terug te dringen, afnemers meer vrijheid te geven en concurrentie in de sector te stimuleren. In 2006 is de Wet Onafhankelijk Netbeheer (ook wel WON/splitsingswet genoemd) doorgevoerd, waarin ten eerste alle hoogspanningsnetten van 110kV-150kV worden overgedragen aan TenneT, ten tweede zogeheten 'vette netbeheerders' worden gecreëerd, en ten derde het beheer en eigendom van energienetwerken, en de levering van energie moeten worden ondergebracht in aparte ondernemingen. Een vette netbeheerder is een netbeheerder die beschikt over voldoende financiële middelen en veel taken in eigen beheer uitvoert (NJB, 2007). Deze manier van splitsen wordt ook wel *ownership unbundling* genoemd, en houdt in dat netbeheerders worden afgesplitst in een totaal aparte entiteit die zich alleen bezighoudt met netbeheer, en dus niet met het opwekken of verkopen van elektriciteit. Regionale netbeheerders zijn sinds 2006 eigenaar van het laagspanningsnet dat zij beheren (art. 10a lid 1 Elektriciteitswet 1998). Uit deze splitsingsbeslissing valt op te maken hoe grote waarde wordt gehecht aan het in publieke handen zijn van de elektriciteitsnetten, en het willen waarborgen dat geld dat verdiend wordt met het netbeheer niet gebruikt wordt voor commerciële activiteiten. Daarnaast wilde de politiek dat het netbeheer in Nederland niet in gevaar komt wanneer een elektriciteitsleverancier in financiële problemen komt. Een laatste reden voor de splitsingswet is dat door de splitsing de netbeheerbedrijven transparanter worden, waardoor controle en regulering voor de Autoriteit Consument en Markt (ACM) worden vergemakkelijkt (Netbeheer Nederland). Er zijn 7 regionale netbeheerders actief in Nederland die het Nederlandse laagspanningsnet beheren; Cogas (actief in Overijssel), DELTA (in Zeeland), Enexis, Liander, Rendo (Zuid-Drenthe, Noord-Overijssel), Stedin (vooral in de Randstad) en Westland Infra (regio Westland en midden-Delfland) (ACM, 2016). De drie grootste netbeheerders, Liander, Stedin en Enexis, hebben meer dan 80% van het totale elektriciteitsdistributienet aan aansluitingen in handen, zoals te zien is in figuur 1 (gaslicht.com, 2017). De regionale netbeheerders zijn daarnaast 100% in handen van publieke aandeelhouders (gemeenten en provincies) welke elk jaar dividend ontvangen voor de winsten die de netbeheerders maken. TenneT beheert in Nederland het landelijk hoogspanningsnet.

Figuur 1: Kaart regionale netbeheerders elektriciteit Nederland (gaslicht.com)

Particulieren in Nederland kunnen wel vrij kiezen voor hun energieleverancier. De Nederlandse energiemarkt bestaat uit 10 commerciële energieleveranciers, waarbij de drie grootste leveranciers, Nuon, Essent en Eneco, meer dan 79% van de markt in handen hebben. De overige energieleveranciers zijn OXXIO, Greenchoice, Delta, Nederlandse Energie Maatschappij, Energiedirect.nl (eigendom van Essent), ENGIE en E.ON. Voor gas ligt het marktaandeel van de drie grootste gasleveranciers op 77%. De regionale netbeheerders voor gas zijn ook te zien in figuur 2.

De regionale netbeheerders, voor zowel elektriciteit als gas, worden gecontroleerd door de ACM die sinds 2008 toezichthouder is van de netbeheerders. De ACM ziet erop toe dat de concurrentie gestimuleerd wordt in de energiesector, omdat naar hun zeggen de concurrentie in deze sector “niet vanzelf gaat” (ACM, 2017). Consumenten zijn in Nederland niet vrij om een elektriciteitsnetbeheerder te kiezen; netbeheerders worden door de overheid aangewezen voor een bepaalde regio, waardoor consumenten afhankelijk van hun regio een netbeheerder hebben (Consumentenbond, 2017). Netbeheerders bezitten daarmee in Nederland een natuurlijk monopolie. Energiebedrijven in Nederland kunnen, door hun private karakter, niet direct gedwongen worden om de energietransitie te versnellen. Het is aan de overheid in samenspraak met de sector om afspraken te maken die de energietransitie versnellen. De overheid heeft maar een klein aantal mogelijkheden tot haar beschikking om de energietransitie te versnellen.

Figuur 2: Kaart regionale netbeheerders gas Nederland (gaslicht.com)

Energieafnemers oftewel particuliere en private consumenten, hebben binnen het energielandschap ook een rol te vervullen. Zij hebben de keuze over welke energieleverancier zij nemen, en zo indirect ook deels controle over waar hun energie vandaan komt. Energieafnemers hebben hierbij ook de mogelijkheid zich te verenigen in energiecoöperaties. Dit zijn organisaties, vaak lokale initiatieven van bewoners, die samen aan de slag gaan met duurzame energie. In de praktijk werken deze energiecoöperaties vaak als grootinkoper van energie voor alle aangesloten leden, om zo de prijs van energie voor hun leden te doen dalen. Uit de Lokale Energie Monitor 2016 blijkt dat het aantal geregistreerde energiecoöperaties in 2016 is toegenomen van 262 naar 313, en een totaal productievermogen van 138 megawatt heeft.

Meer dan de helft van de energiecoöperaties houdt zich bezig met de productie van zonne- en windenergie. Andere werkzaamheden van energiecoöperaties zijn de wederverkoop van energie (65% van de coöperaties houdt zich hiermee bezig), energiebesparing (70%) en de collectieve inkoop van zonnepalen (30%) (Hieropgewekt.nl, 2017). Hoewel het totale productievermogen een druppel op een gloeiende plaat is als we dit cijfer vergelijken met het totale energieverbruik in Nederland, kan deze groep energieafnemers wijzen op een trend in het energielandschap die de komende jaren in belang toeneemt.

2.2 Energieakkoord

Het eerste moment waarbij zal worden stilgestaan in de tijdlijn is het Energieakkoord van 6 september 2013. Hoewel de Sociaal-Economische Raad (SER) al op 16 oktober 2012 pleitte voor een Energieakkoord voor duurzame groei, waarin bindende afspraken moesten worden gemaakt over onder andere energiebesparing en het klimaatbeleid van de overheid, duurde het tot 6 september 2013 voordat de SER-betrokken partijen, onder andere de overheid, werkgeversorganisaties, vakbewegingen, natuur- en milieuorganisaties, maatschappelijke organisaties en financiële instellingen tot een overeenkomst kwamen. In dit akkoord tekenden de aangesloten partijen voor het realiseren van de volgende doelen in 2020; een besparing van het finale energieverbruik met gemiddeld 1,5% per jaar, een toename van het aandeel van hernieuwbare energieopwekking naar minimaal 14% in 2020 en minimaal 16% in 2023, de creatie van ten minste 15.000 voltijdsbanen, met name in de duurzame energiesector en in de installatie- en bouwsectoren, en ten slotte 100 petajoule aan energiebesparing in het finale energieverbruik van Nederland per 2020 (Sociaal-Economische Raad, 2013). Ter illustratie; 1 petajoule energiebesparing komt overeen met het energieverbruik (elektriciteit en gas) van ongeveer 15.000 Nederlandse huishoudens.

2.3 Urgenda klimaatzaak

Een volgende katalysator van de Energiedialoog is de uitspraak van de rechter in de historische Klimaatzaak in 2015 in het voordeel van Urgenda. Urgenda is een Nederlands landelijk burgerplatform, opgericht in 2007 door Jan Rotmans en Marjan Minnesma vanuit de Erasmus Universiteit Rotterdam in samenwerking met het aan de Erasmus universiteit verbonden DRIFT, het Dutch Research Institute for Transitions. Urgenda richt zich op duurzaamheid, innovatie en het sneller duurzaam maken van Nederland, en heeft als einddoel het hebben van een circulaire economie in Nederland die draait op duurzame energie en groene grondstoffen. De organisatie werkt naar eigen zeggen "vanuit een groot gevoel voor urgentie omdat grondstoffen schaarser worden en het klimaat veel te snel verandert" (Urgenda.nl). Urgenda begon eerdergenoemde rechtszaak omdat zij vond dat de Nederlandse Staat niet genoeg maatregelen nam om haar burgers te beschermen en het Nederlandse aandeel in de mondiale uitstoot van CO₂ te verminderen. Urgenda was hiermee de eerste organisatie wereldwijd die haar overheid daagde inzake klimaatverandering door een beroep te doen op haar beschermingsplicht. De rechter ging hierin mee en oordeelde dat op basis van het huidige beleid van de Staat, Nederland in 2020 een vermindering van maximaal 17% zou bereiken. Dat zou onder de norm van 25 tot 40% zijn die volgens de rechter, in de klimaatwetenschap en het internationale klimaatbeleid noodzakelijk wordt geacht voor de geïndustrialiseerde landen om vooruitgang te boeken. Daarnaast gaf de rechter aan dat de Staat met het huidige energiebeleid niet goed invulling gaf aan het beschermen van haar burgers en het leefmilieu, wat gezien kan worden als een van de kerntaken van de overheid. Daarnaast zouden de kosten van de door de rechtbank aangeraden maatregelen niet onredelijk hoog zijn voor de overheid (Rechtspraak.nl). Hoewel de overheid in hoger beroep is gegaan is het vonnis uitvoerbaar bij voorraad, wat inhoudt dat tijdens het hoger beroep moet worden begonnen met het uitvoeren van het vonnis opgelegd door de rechtbank (Rijksoverheid.nl, 2015).

2.4 Klimaatconferentie Parijs 2015

Een volgende gebeurtenis die veel invloed heeft en zal hebben op toekomstig Nederlands milieubeleid is de klimaatconferentie van Parijs in 2015 van de Verenigde Naties (2015 United Nations Climate Change Conference). Op deze klimaatop waren 195 landen vertegenwoordigd, met de Europese Unie als aparte partij. Na onderhandelingen op de klimaatop was er op 12 december 2015, 1 dag na het geplande einde van de klimaatop, overeenstemming over de eindtekst. In deze ondertekende eindtekst werd vastgelegd dat de deelnemers er individueel alles aan moeten doen om de opwarming van de aarde te beperken tot maximaal 2 graden Celsius, met een streefwaarde van 1,5 graad Celsius. Daarnaast moet er in 2050 evenwicht zijn tussen de uitstoot van broeikasgassen, en het vermogen van de natuur om deze gassen te absorberen. Het akkoord geldt voor de periode na 2020 en treedt pas in werking wanneer minimaal 55 staten, die samen verantwoordelijk zijn voor 55% van de mondiale CO₂-uitstoot, het akkoord individueel ratificeren. Elke vijf jaar, vanaf het jaar 2023, wordt het klimaatbeleid geëvalueerd (ook wel de *Global Stocktake* genoemd). Een laatste doelstelling uit het akkoord is dat er jaarlijks €91 miljard beschikbaar moet worden gesteld door ontwikkelde landen aan het klimaatfonds van de VN om minder ontwikkelde landen te helpen te voldoen aan de doelstellingen van het akkoord van Parijs (Europa-nu, 2016).

2.5 Energierapport 2016

Het Energierapport 2016 van toenmalig minister Henk Kamp van Economische Zaken (EZ) is het document waarin het Nederlandse milieubeleid van het jaar 2023 tot en met 2050 wordt geschetst, en is gepresenteerd op 18 januari 2016. In dit document wordt de visie op de toekomstige energievoorziening van Nederland geschetst door middel van het stellen en sturen op drie doelen; CO₂-reductie, het verzilveren van kansen geboden door de energietransitie, en het integreren van energie in ruimtelijk beleid. Deze doelen zijn gebaseerd op Europese doelstellingen die gehaald moeten worden in de jaren 2020, 2030 en 2050, én op de mondiale doelstellingen uit de klimaatop van Parijs die gehaald moeten worden na 2020 (Ministerie van Economische Zaken, 2016b, p.5). In het Energierapport wordt onderscheid gemaakt tussen vier energiefuncties. Dit zijn de vier energiefuncties die energie vervult in het dagelijks leven, namelijk; ruimteverwarming, proceswarmte in de industrie, vervoer, en kracht en licht. De overheid stelt een nieuwe aanpak ontwikkeld te hebben om te kijken naar energie, in contrast met het oude denken over energie, waarin er vaak gesproken werd over de energiesector als geheel, en patronen die daarbij komen kijken. Deze verandering is nodig om mee te groeien met het veranderende energiesysteem. Belangrijke veranderingen zijn onder andere de decentralisatie van het energienetwerk door toenemend gebruik van onder meer zonnepanelen, en de toenemende variatie van energiebronnen. De vier functies uit het Energierapport zijn gericht op de functionele indeling van energie. In onderstaande tabel 3 worden de verschillende doelstellingen voor de overheid met betrekking tot milieubeleid weergegeven met naam, de deelnemers aan deze doelstellingen en de momenten waarop deze doelen behaald moeten zijn.

Naam	Deelnemers	Doelstellingen	Jaar
20-20-20 doelstellingen voor 2020	EU-lidstaten	<ol style="list-style-type: none"> 1. 20% minder CO₂-uitstoot ten opzichte van 1990. 2. 20% minder energieverbruik. 3. 20% van het totale energieverbruik moet afkomstig zijn uit hernieuwbare energiebronnen. 	2020
Beleidskader klimaat en energie 2030	EU-lidstaten	<ol style="list-style-type: none"> 1. Vermindering van de CO₂-uitstoot met ten minste 40 procent ten opzichte van de uitstoot in 1990. 2. Het aandeel hernieuwbare energie, als deel van het totaal, in de EU moet ten minste 27% bedragen. 3. Verbetering van de energie-efficiëntie met 27%. 	2030
Energiestappenplan 2050	EU-lidstaten	Geen doelen maar verschillende scenario's zijn geschetst met betrekking tot ontkoling.	2050
Klimaatconferentie Parijs 2015	Deelnemers Klimaatop Parijs	<ol style="list-style-type: none"> 1. Opwarming van de aarde beperken tot maximaal 2 graden Celsius. 2. Evenwicht tussen de uitstoot van broeikasgassen en het vermogen van de natuur om deze gassen te absorberen. 3. Jaarlijks €91 miljard beschikbaar stellen voor minder ontwikkelde landen om hen te helpen voldoen aan de doelstellingen van het klimaatakkoord. 	2050

Tabel 3: Mondiale milieuprojecten en doelen van belang.

2.6 De Energiedialoog

De Energiedialoog is een project van de Rijksoverheid waarin zij heel Nederland, individueel of gemeenschappelijk, uitnodigt om mee te denken over de toekomst van de Nederlandse energievoorziening, de energietransitie en de keuzes die daarmee gepaard gaan. De Energiedialoog liep van 7 april tot 8 juli 2016, en diende als deel van de input voor de Energieagenda. Gedurende de uitvoering van het Energieakkoord in 2023 en de daaropvolgende nieuwe energieagenda, stelt de overheid het gesprek over de energietransitie voort te zetten (Mijnenergie2050.nl, 2016).

De Energiedialoog was een interdepartementaal participatieproject van de ministeries van Economische Zaken (EZ), Infrastructuur en Milieu (I&M) en Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (BZK), en had als doel om zoveel mogelijk informatie te verzamelen over welke onderwerpen met betrekking tot energie spelen in de maatschappij en deze informatie te gebruiken als bouwsteen voor de Energieagenda die gaat over de periode 2023 tot 2050. De Energiedialoog bestond uit een aantal offline en onlineonderdelen. Omdat zelforganisatie van burgers centraal stond voor de overheid, was er maar een beperkt aantal bijeenkomsten georganiseerd door de overheid. De projectorganisatie, in het vervolg Mijnenergie2050 genoemd, richtte zich hoofdzakelijk vooral op de bijeenkomsten en input van de burgers, bedrijven, maatschappelijke organisaties, wetenschappers en overheden die werden gestimuleerd om met de overheid en met elkaar in gesprek te gaan over de toekomst van de energievoorziening in Nederland, en belangrijker nog; de manier waarop men in 2050 in Nederland een CO₂-arme energievoorziening kan realiseren. De naam Mijnenergie2050 is

dan ook een samentrekking van deze twee doelen. Van tevoren waren er vier thema's opgesteld met betrekking tot energie; namelijk 'verwarming', 'vervoer', 'kracht & licht' en 'industrie'. Iedere burger was vrij om een of meer bijeenkomsten binnen een of meer van bovenstaande thema's te organiseren.

De bijeenkomst moest voor de aanvangsdatum worden aangemeld bij Mijnergie2050, en was dan te zien op de openbare kalender van de officiële website van de Energiedialoog, www.mijnergie2050.nl. Hierbij kon door de organisatoren van een bijeenkomst de keuze gemaakt worden of de georganiseerde bijeenkomst een gesloten bijeenkomst was of open voor publiek. Ook bestond de mogelijkheid, niet verplicht, om gebruik te maken van een waarnemer van de Rijksdienst voor Ondernemend Nederland (RVO). Achteraf stuurde de projectorganisatie een verzoek naar de organisator van een bijeenkomst om een samenvatting van de georganiseerde bijeenkomst te sturen naar Mijnergie2050, met de mededeling dat deze samenvattingen zouden worden gebundeld en gebruikt als deel van de Energieagenda. Aan deze bijeenkomsten zaten vooraf geen voorwaarden met betrekking tot bijvoorbeeld het aantal deelnemers, of de (professionele) achtergrond van de deelnemers, maar de overheid vroeg om de informatie, ideeën en voorstellen die voortkwamen uit een dergelijke bijeenkomst op te sturen naar Mijnergie2050. Het format waarin de projectorganisatie de feedback wilde ontvangen is in figuur 3 weergegeven. In bijlage 2 is ter vergelijking een ingevuld formulier bijgevoegd, exclusief de contactgegevens van de indiener in verband met anonimisering van de indiener. De contactinformatie van de indiener is wel bekend. Deze bijlage 2 is een weergave van hoe Essent het format heeft ingevuld en teruggestuurd naar Mijnergie2050 naar aanleiding van een van hun bijeenkomsten. Te zien is dat het gehele gedeelte links op het formulier al ingevuld is door de overheid, en het gedeelte rechts is waar de input van de organisator van de bijeenkomst moet komen. Een aantal punten springen op het formulier eruit. Allereerst de beschikbare thema's. Hoewel achteraf de mogelijkheid wordt gegeven tot het invoeren van een 'ander thema', wordt door deze zes thema's te noemen duidelijk gemaakt hoeveel belang er wordt gehecht aan deze thema's binnen het raamwerk van de overheid met betrekking tot energiebeleid. De genoemde thema's waren; continue beschikbaarheid van energie, flexibel energiesysteem, actieve energiebesparing door burgers/bedrijven, draagvlak ruimtelijke inpassing nieuwe opwek en delfstofwinning, CO₂-sturing, en tot slot economische ontwikkeling en innovatie. Een volgende opvallend punt is de nuancering in "energiefuncties van het EZ-rapport". Dit zijn de vier energiefuncties zoals genoemd in het Energierapport uit 2016, echter is de subcategorie 'vervoer' nu 'verkeer en vervoer', en is 'kracht en licht' veranderd in 'kracht, elektriciteit en licht'. Vervolgens wordt er antwoord gevraagd op vier vragen die de kern van de bijeenkomst moeten weergeven; "Hoe ziet u de energietoekomst van Nederland?", "Welke rol speelt u zelf in de energietransitie en met welke ambitie?", "Wat heeft u nodig om uw ambitie te realiseren?" en "Kunt u drie kansen en drie zorgen noemen?". Een opmerkelijk, maar schijnbaar minder belangrijk, punt tot slot is de vraag hoe de sfeer van de avond was. Af te vragen is hoe zinvol een dergelijke vraag is in de verwerking van de feedback. Mogelijk geeft deze vraag weer of bepaalde onderwerpen controversieel zijn.

Binnen de Energiedialoog werd geen gewicht gegeven aan de achtergronden van deelnemers. Deze keuze werd bewust gemaakt om burgers op voorhand niet uit te sluiten van deelname, het deelnemersveld te vergroten, en tegelijkertijd niet *the usual suspects* tegen te komen. Echter werden de ideeën wel beoordeeld door ambtenaren met inhoudelijke expertise, waardoor echt onhaalbare ideeën werden gescheiden van doordachte ideeën. Daarnaast werden deze ideeën vaak al eruit gezuiverd door de professionals die vaak aanwezig waren bij (openbare) bijeenkomsten.

Gegevens evenement	
Organisatie	
Contactgegevens initiatiefnemer (naam, email, telefoonnummer)	
Naam bijeenkomst	
Datum	
Locatie	
Deelnemer namens EZ (naam en email)	
Naam en contactgegevens moderator	
Naam en contactgegevens verslaglegger	
Rol (deelnemer) EZ <ul style="list-style-type: none"> - Moderator - Spreker - Inhoudelijk expert - Toehoorder - Anders, nl..... 	
Doel, doelgroep en inhoud evenement	
Doel <ul style="list-style-type: none"> - Bewustwording klimaatverandering/energietransitie - Activering - Agendastellend richting overheid - Kennisuitwisseling - Anders, nl..... 	
Doelgroep <ul style="list-style-type: none"> - Algemeen publiek (burgers en bedrijven) - Sector, nl; ..... (nader specificeren?) - Overheid (keuze opties; Rijk, Provincie, gemeente) 	
Thema <ul style="list-style-type: none"> - Continue beschikbaarheid van Energie - Flexibel energiesysteem - Actieve energiebesparing door burgers/bedrijven - Draagvlak ruimtelijke inpassing nieuwe opwek en delfstofwinning - CO2 sturing - Economische ontwikkeling en innovatie - Anders, nl..... 	
Energiefunctie EZ-rapport <ul style="list-style-type: none"> - Ruimteverwarming - Proceswarmte - Verkeer & Vervoer - Kracht, elektriciteit en licht - Anders, nl... 	
Sfeer van de bijeenkomst	
Hoe kwalificeert u (verslaglegger) de sfeer van het evenement/bijeenkomst <ul style="list-style-type: none"> - Positief - Negatief - Energiek - Onder spanning - ..... <p>Algemene Beeld:</p> <p>Afwijkend Beeld:</p>	
Hoofdpunten dialoog (centrale vragen, toekomstbeeld)	
- Hoe ziet u de energietoekomst van Nederland?	
- Welke rol speelt u zelf in de energietransitie en met welke ambitie?	
- Wat heeft u nodig om uw ambitie te realiseren?	
- Kunt u drie kansen en drie zorgen noemen?	

Figuur 3: Format verslaglegging Energiedialoog

De organisatie van de Energiedialoog bestond uit een aantal onderdelen. Allereerst ging de Energiedialoog van start met een drietal gelijktijdige kick-offbijeenkomsten in Nederland. Daarnaast kon iedereen via de website www.mijnenergie2050.nl een reactie plaatsen op relevante vraagstukken of meedoen met de Energie Brainstorm. Ook bood de website de mogelijkheid gespreksverslagen, opiniestukken en standpunten publiekelijk te delen. Gedurende de dialoog werden bovendien een aantal online burgerpanels georganiseerd om zicht te krijgen op beweegredenen, wensen en zorgen als het gaat over de energietransitie (Mijnenergie2050.nl, 2016).

Uit de kamerbrief die naar de Tweede Kamer is verstuurd naar aanleiding van het aflopen van de Energiedialoog blijkt dat er in totaal aan de hand van de bijdrage van ongeveer 3000 mensen 144 bijeenkomsten zijn georganiseerd door 86 verschillende organisaties, waarvan 62 maatschappelijke en private organisaties en bedrijven (waaronder lokale initiatieven, burgerbewegingen, energiebedrijven, netbeheerders, kennisinstellingen, maatschappelijke initiatieven, denktanks, brancheorganisaties, overlegtafels, en de topsector Energie) en 24 overheidsorganisaties (EZ, 2016c, p.4).

Online werd de discussie gevoerd over diverse dilemma's via mijnenergie2050.nl. Motivaction heeft hierin als moderator opgetreden in een burgerpanel van 100 burgers. Bureau EMMA, een bureau dat naar eigen zeggen "oplossingen biedt voor actuele maatschappelijke vraagstukken van overheden, ngo's, bedrijven en burgers op het gebied van analyse, strategie en uitvoering, op het snijvlak van beleid, communicatie en organisatie" heeft de online berichten op www.mijnenergie2050.nl, de tweets rondom de Energiedialoog, de interactie via Facebook, en de feedback vanuit het panel geleid door Motivaction mogen analyseren (EMMA, 2017). Daarnaast zijn de hashtags #mijnenergie2050 en #energiedialoog meerdere malen zogeheten '*trending topics*' geweest op Twitter. Dit betekent dat deze hashtags in de top-10 van meest gebruikte hashtags van de dag staan.

Daarnaast is er een informele wetenschappelijke klankbordgroep ingesteld van zes deskundigen met een bestuurskundige, communicatieve en transitiekundige achtergrond onder leiding van de directeur-generaal Energie, Telecom en Mededinging van het ministerie van EZ. Deze groep ondersteunt het ministerie in de methodische onderbouwing en de ontwikkeling van een vervolgaanpak (Kamerstukken II 2016-2017, 30 196, 507).

Tot slot had de Energiedialoog in André Kuipers een ambassadeur, die naast zijn ambassadeursfunctie voor de gehele Energiedialoog op één van de openingsbijeenkomsten, en op de slotbijeenkomst heeft gesproken.

2.7 De Energieagenda

De Energieagenda, een 120-pagina's tellend rapport gepresenteerd op 7 december 2016 door toenmalig minister Henk Kamp van Economische zaken, is het document van het ministerie waarin zij in hoofdlijnen de kerndoelen en de richting aangeven waarin zij het energiebeleid in Nederland willen sturen. Het document geeft een visie weer, met bijbehorende praktische doelen en uitleg. De Energieagenda is de agenda voor de Nederlandse energietransitie naar een CO₂-arme energievoorziening in het jaar 2050. Deze agenda is opgesteld door het kabinet-Rutte II, en beschrijft de route en het einddoel dat dit kabinet wilde bereiken met betrekking tot het energiebeleid. Op het niet behalen van deze specifieke doelen staan geen sancties, echter zijn de doelen in de energieagenda gebaseerd op de afspraken uit het klimaatakkoord van Parijs, waar Nederland zich aan heeft gecommitteerd, die wel bindend zijn.

In de Energieagenda wordt allereerst gesproken over de keuze voor een overgang, ook wel energietransitie genoemd, naar een CO₂-arme energievoorziening. Deze keuze, in deze bewoording, is bewust gemaakt, onder andere omdat de doelen in het klimaatakkoord van Parijs worden getoetst aan de vermindering van uitstoot van broeikasgassen, en het tegenhouden van de stijging van de opwarming van de aarde (Europa-nu, 2016). Het doel bepaalt de middelen. Dit wordt herhaald in het feit dat de Energieagenda stelt dat het verminderen van broeikasgassen de meest kosteneffectieve manier is om het doel te behalen (EZ, 2016a, p. 6). De Energieagenda onderschrijft de menselijke hand in klimaatverandering, en accepteert dat het gebruik van fossiele brandstoffen leidt tot een stijging van de temperatuur op aarde. Tegelijkertijd moet de Nederlandse economie groeien naar een CO₂-arme economie in 2050 (EZ, 2016a, p.21). Ter ondersteuning van deze keuze moeten beleidsmaatregelen genomen worden die het Nederlandse energielandschap zullen veranderen, omdat de Energieagenda stelt dat zonder aanvullend beleid op het gebied van CO₂-uitstoot de CO₂-uitstoot naar verwachting niet vanzelf af zal nemen, maar juist toe zal nemen.

Energiebesparing, terugdringing van het gebruik van aardgas, en het stimuleren van duurzaam opgewekte elektriciteit en duurzame warmte zijn de kernonderwerpen waar het kabinet op inzet. Hiervoor wordt een breed pakket aan maatregelen aangewend. Zo wordt aan de hand van de transitiepaden onder andere gekeken hoe men de verwarming van woningen, gebouwen en tuinbouwkassen kan verduurzamen. Transitiepad betekent in dit geval hetzelfde als energiefunctie, zoals eerder gezien in het energierapport in hoofdstuk 2.5. Het staat voor de functies die energie uitoefent in het dagelijks leven. Kanttekening hierbij is dat de energiefuncties/transitiepaden niet consistent zijn gebleven door de jaren heen. In het Energierapport van januari 2016 waren de transitiepaden achtereenvolgens; 'ruimteverwarming', 'proceswarmte in de industrie', 'vervoer', en 'kracht en licht'; in de Energiedialoog is er gekozen voor 'ruimteverwarming', 'proceswarmte', 'verkeer & vervoer', en 'kracht, elektriciteit en licht'; terwijl in de Energieagenda in december 2016 wordt gesproken over 'kracht en licht', 'hoge temperatuurwarmte', 'lage temperatuurwarmte' en ten slotte 'vervoer'.

Voorbeelden van maatregelen die de kernonderwerpen zouden kunnen ondersteunen zijn onder meer het verwijderen van de wettelijke verplichting voor aansluiting van huizen en gebouwen op het gasnetwerk, en het limiteren van de automatische aanleg van nieuwe gasnetten voor nieuwbouwwijken (Rijksoverheid.nl, 2016a). Daarnaast wil het kabinet ook de opwekking van energie verder verduurzamen. Het kabinet-Rutte II heeft hierin al een slag gemaakt door in september 2014 drie gebieden aan te wijzen waarin in de opvolgende jaren windparken op zee zullen worden ontwikkeld (Noordzeeloket.nl, 2017).

De Energieagenda is de beleidsmatige opvolger van het Energieakkoord uit 2013, waarin afspraken zijn opgenomen tot het jaar 2023. De Energieagenda beschrijft het milieudoel in 2050, en afspraken die leiden tot dit doel, om zo bedrijven en overheden zekerheid te bieden om hun plannen en investeringen hierop aan te laten sluiten (EZ, 2016a, p.5). De overheid kiest ervoor om in alle sectoren gebruik te maken van een mix van zogeheten *carrots and sticks*, oftewel stimuleringsmaatregelen en verplichtingen, aan de hand van vier transitiepaden. Zoals eerder gezegd zijn dit niet dezelfde transitiepaden/energiefuncties als in het Energierapport en in de Energiedialoog, maar is er ditmaal gekozen voor de paden 'kracht en licht', 'hoge temperatuurwarmte', 'lage temperatuurwarmte' en ten slotte 'vervoer' (EZ, 2016a, p. 8). Zoals

hieronder beschreven kent elk transitiepad zijn eigen oplossingen voor de specifieke problemen in die sector.

2.7.1 Overheidsdoelen Kracht en Licht

Het transitiepad 'kracht en licht' staat voor de Nederlandse vraag naar kracht en licht die in de praktijk praktisch gezien voor 100% wordt ingevuld door elektriciteit. Met 'kracht en licht' wordt de elektriciteitsvraag van burgers en bedrijven bedoeld naar energie voor apparaten op elektriciteit, en het licht waar dat nodig is. Om het CO₂-doel in 2015 te kunnen halen is een reductie van CO₂-uitstoot bij elektriciteitsproductie noodzakelijk. Toekomstig overheidsbeleid richt zich erop om dit hele systeem CO₂-arm te maken. Echter is dit een complexe opgave door de nauwe verbondenheid van de Nederlandse elektriciteitsmarkt met de markten van omliggende landen en via hen met de rest van Europa. Dit komt onder meer door de aanwezigheid van producenten, leveranciers, infrastructuurbeheerders, dienstverleners, en grote en kleine afnemers (EZ, 2016a, p. 37).

Voor de functionaliteit 'kracht en licht' worden in de Energieagenda vijf richtingen geschetst over drie lijnen; de drie lijnen zijn gebaseerd op het reduceren van CO₂-uitstoot bij elektriciteitsopwekking, het versterken van de Nederlandse elektriciteitsmarkt door intensievere samenwerking met staten in de Noordwest-Europese elektriciteitsmarkt, en investeren in het Nederlandse elektriciteitsnetwerk. De eerste en derde lijn richten zich vooral op monetaire investeringen, terwijl de tweede lijn zich vooral richt op internationale samenwerking van overheden met betrekking tot wetgeving en regulering. Deze lijnen leiden tot de volgende vijf doelstellingen (EZ, 2016a, p. 37):

1. Een CO₂-arme elektriciteitsvoorziening. De instrumenten die hierbij gebruikt kunnen worden zijn het inzetten op nationaal beleid door het doorontwikkelen van de SDE+-regeling, en deze richten op CO₂-reductie in plaats van op hernieuwbare energie. Daarnaast een verder gediversifieerd instrumentarium voor CO₂-reductie ontwikkelen, zoals energiebesparingsmaatregelen en CCS.
2. De regierol van de overheid bij duurzame energieproductie voortzetten en uitbreiden; Het behouden van de aanpak van een sterke regierol rondom de projecten windenergie op zee, en het verkennen van eenzelfde aanpak bij de uitrol van andere vormen van hernieuwbare energieopwekking op zee en land. Daarnaast kan er gekeken worden naar het intensiveren van de samenwerking op het gebied van windenergie met andere Noordzeelanden aan de hand van de Noordzee-verklaring van 6 juni 2016.
3. Lokale energieproductie ondersteunen. Hoewel lokaal opgewekte hernieuwbare energie op dit moment relatief duurder en minder kosteneffectief is dan andere hernieuwbare productietechnieken wil het kabinet de ontwikkeling van lokale hernieuwbare energie blijven ondersteunen, in verband met de bijdrage aan het maatschappelijk bewustzijn van en draagvlak voor de energietransitie. Dit zal gebeuren aan de hand van de huidige salderingsregeling, en een passende oplossing voor de regeling die hierop zal volgen.
4. Het elektriciteitsmarktsysteem versterken en leveringszekerheid waarborgen. Het kabinet zet in op de flexibilisering van de Noordwest-Europese markt en de leveringszekerheidssituatie in de regio te monitoren. Door de sterke verbondenheid van de Noordwest-Europese elektriciteitsmarkt is het van belang de leveringszekerheid te garanderen. Dit wordt bereikt door verschillende groepen waar

Nederland in zit, namelijk het 'Pentalaterale Energieforum' en de 'Electricity Neighbours Group'. Deze groepen streven naar marktintegratie, de ontwikkeling van een gezamenlijke aanpak van leveringszekerheid en de ontsluiting van flexibiliteit. De landen van het Pentalateraal Forum werken aan een roadmap waarin belemmeringen met betrekking tot productiecapaciteit worden geïdentificeerd en waar mogelijk weggenomen.

5. Het elektriciteitssysteem flexibiliseren. De elektriciteitsmarkt moet flexibiliseren door de toename van niet-stuurbare elektriciteitsproductie zoals wind- en zonne-energie. Regelgeving moet ook hierop aangepast worden. Daarnaast moeten *aggregators* worden gestimuleerd door middel van wet- en regelgeving. Aggregators zijn partijen die verbruikers of producenten ontzorgen, door hun verbruik, productie of flexibele capaciteit te verhandelen. Maatwerk moet worden toegepast om marktflexibiliteit te stimuleren. Een voorbeeld hiervan is het aanpassen van de belastingwetgeving rondom elektriciteitsopslag. Deze is nu nog zo ingericht dat er tweemaal belasting moet worden betaald wanneer de opslag plaatsvindt bij een andere partij dan de elektriciteitsopwekker. Deze dubbele belasting is contraproductief omdat het gebruik van energieopslag juist moet worden gestimuleerd.

2.7.2 Overheidsdoelen Hoge temperatuurwarmte

De energiefunctie 'hoge temperatuurwarmte' staat voor de industriële gebruikers in Nederland die voor hun industriële gebruik afhankelijk zijn van hoge temperatuurwarmte. Voorbeelden van Nederlandse industrieën die hier gebruik van maken zijn onder andere de raffinage-, chemie-, metaal-, bouwmaterialen-, papier- en voedingsindustrie. Deze sector is verantwoordelijk voor ongeveer 25 procent van de totale Nederlandse CO₂-uitstoot (EZ, 2016a, p. 49). De keuzes in deze sector om CO₂-reductie te realiseren zijn gericht op het voorkomen van CO₂-uitstoot, het hergebruiken van reststromen, en de afvang van onvermijdbare CO₂-uitstoot. Door inzet van biomassa in productieprocessen, in combinatie met de afvang van CO₂-uitstoot, kan negatieve CO₂-uitstoot worden gerealiseerd. De afvang van CO₂, ook wel *carbon capture and storage* genoemd (CCS), staat voor de verschillende technologieën die worden gebruikt om de uitstoot van CO₂ letterlijk op te vangen bij het moment dat dit wordt uitgestoten, en dit over te plaatsen naar een andere locatie. Deze CO₂ kan worden opgeslagen op een veilige locatie, zoals bijvoorbeeld in lege aardgasvelden in de Noordzee, zodat de CO₂ niet in de atmosfeer terecht komt en geen invloed heeft op het milieu (Gibbins en Chalmers, 2008, p. 4317).

Ter verduidelijking; het grootste verschil van de oplossingen in deze energiefunctie met de voorgaande energiefunctie 'kracht en licht' is dat de oplossingen niet gericht zijn op een verandering van de gebruikte fossiele energiebron.

2.7.3 Overheidsdoelen Lage temperatuurwarmte

Lage temperatuurwarmte staat voor de energie die verbruikt wordt bij het verwarmen van woningen, gebouwen en tuinbouwkassen. Deze verwarming gebeurt nu nog grotendeels, voor ongeveer 90%, aan de hand van aardgas. Toekomstig overheidsbeleid op dit vlak is eenvoudiger dan voorgaande twee energiefuncties door de geringere internationale verbondenheid van dit onderwerp. De oplossingen voor dit beleid zijn gericht op vermindering van de warmtevraag door middel van energiebesparing, en het verminderen van het gebruik van aardgas door het stimuleren van het gebruik van alternatieve duurzame energiebronnen en duurzaam opgewekte warmte (EZ, 2016a, p. 59).

2.7.4 Overheidsdoelen Vervoer

De energiefunctie 'vervoer' is gericht op oplossingen voor alle vormen van mobiliteit en transport in Nederland. Beleid in deze sector is gericht op algehele brandstofbesparing in de sector, een toename van duurzame biobrandstoffen, en het stimuleren van het gebruik van zogeheten zero-emissievoertuigen (EZ, 2016a, p. 73). Zero-emissie voertuigen zijn voertuigen die bij aandrijving geen schadelijke uitstoot veroorzaken. Voorbeelden van zero-emissie voertuigen zijn voertuigen die werken op waterstof en/of elektrische voertuigen, maar ook fietsen. De complexiteit van de voertuigenmarkt, in combinatie met de Europese interne markt en concurrentiewetten, zijn onderliggend aan de oplossingen die de Energieagenda biedt voor de toekomst. In de Energieagenda wordt dan ook ingezet op aanscherping van Europese en wereldwijde normen en afspraken rondom CO₂-uitstoot (EZ, 2016a, p. 73). Ter ondersteuning van deze onderwerpen zijn in de Energieagenda een aantal praktische maatregelen/ambities opgenomen voor na het jaar 2023 (Rijksoverheid.nl, 2016a);

1. Het aantal volledig elektrische auto's en auto's op waterstof zal verder toenemen. Vanaf 2035 is het alleen nog mogelijk duurzame auto's in Nederland te verkopen.
2. De spoorsector zal volledig overschakelen op groene stroom. Vanaf 2025 maken nieuwe OV-bussen gebruik van hernieuwbare energie of biobrandstof.
3. Fietsen moet aantrekkelijker worden. Ter bevordering hiervan komen er meer veilige fietsverbindingen en een extra impuls voor fietsenstallingen in steden.
4. Het wegtransport zal gebruik moeten maken van zuinigere motoren, en de transitie moeten maken van fossiele naar biobrandstoffen.
5. De luchtvaart zal moeten overgaan op CO₂-arme brandstoffen en zal efficiënter moeten vliegen.
6. De overheid blijft energiebesparing door de industrie krachtig stimuleren. Productieprocessen moeten veranderen zodat er minder CO₂ wordt uitgestoten. De CO₂ die toch nog wordt geproduceerd kan worden opgeslagen in lege aardgasvelden in de Noordzee.

2.7.5 Urgentie creëren

Het kabinet stelt dat voor een goede energietransitie een bijdrage nodig is van alle actoren; burgers, bedrijven, kennisinstellingen, maatschappelijke organisaties en alle overheden. Het kabinet vindt het belangrijk om met deze partijen in gesprek te blijven, daarom wil het kabinet afspraken maken over de invulling van de transitie naar een CO₂-arme economie en samenleving.

Een maatregel die te verwachten is voor consumenten die zelf energie opwekken, onder andere door middel van zonnepanelen, is het aantrekkelijker maken van energieopslag. Zo kunnen zij hun zelfopgewekte energie verkopen op momenten dat er vraag naar is. Opslag maakt het ook mogelijk de energie te gebruiken op het moment dat de consument deze zelf nodig heeft, zoals na zonsondergang, wanneer er geen zonne-energie meer opgewekt kan worden (Rijksoverheid.nl, 2016a).

2.7.6 Kosten en betaalbaarheid energietransitie voor bedrijven

Met betrekking tot de kosten en betaalbaarheid wordt de verantwoordelijkheid direct verlegd naar een volgend kabinet. Er wordt in de Energieagenda gesteld dat er uitgebreider onderzoek nodig is naar de kosten waarmee de energietransitie gemoeid zal gaan, vanwege de grote verschillen in berekeningswijzen tussen bestaande onderzoeken naar deze kosten. Hierbij moet ook gekeken worden naar mogelijkheden voor financiering van de benodigde investeringen. Een voorwaarde voor het kabinet is dat de energietransitie betaalbaar blijft voor burgers en bedrijven (Rijksoverheid.nl, 2016a). De Energieagenda is in bijlage 3 als een afbeelding weergegeven.

Hoofdstuk 3: Theoretisch Kader

“Participation without redistribution of power is an empty and frustrating process for the powerless.”

Sherry Arnstein, 1969, p.216

Inleiding

Het kerndoel van dit onderzoek is om tot een inzicht te komen in hoeverre burgerparticipatie een leidende rol heeft in het proces van de Energiedialoog tot de Energieagenda. De overheid heeft aangegeven dat zij met haar onderdanen in gesprek wil gaan, en heeft hierbij direct aangegeven dat het energiebeleid van de komende beleidscycli onder meer zal worden samengesteld op basis van een samenvatting van alle meningen, ideeën en voorstellen die tijdens de Energiedialoog naar voren zijn gekomen. De opbrengsten zullen naar eigen zeggen gebruikt worden om de Energieagenda op te stellen, waarin voorstellen staan voor het Nederlandse energiebeleid voor de lange termijn (Mijnenergie2050, 2016). Het toekomstige energiebeleid zal dus door middel van co-creatie tot stand komen. Om dit proces te analyseren zullen in dit hoofdstuk de belangrijkste begrippen die van toepassing zijn op dit onderzoek omschreven en gedefinieerd worden aan de hand van een aantal theorieën.

3.1 Literatuurstudie

De literatuurstudie is de basis van dit onderzoek. Door middel van literatuuronderzoek en documentanalyse kon er gekeken worden naar de inhoud van de theorieën, de belangrijke termen in het onderzoek, en de Energiedialoog zelf. Alle theoretische informatie in het onderzoek, inclusief theoretisch kader, komt voort uit literatuuronderzoek. Alle basisinformatie met betrekking tot praktische projecten uit het onderzoek komt voort uit officiële en onofficiële documentatie van betrokken instanties. De literatuurstudie richt zich allereerst op de verklaring van theorieën, en dan in het bijzonder op het begrip burgerparticipatie. Nadat de begrippen zijn gevonden en uitgelegd, wordt er begonnen met de toepassing van de theorieën op de praktijk. De documentanalyse, met name van officiële documentatie vanuit de Rijksoverheid, staat hierbij centraal.

3.2 Burgerparticipatie

Hoewel de overheid de laatste jaren steeds meer gebruik maakt van participatieve besluitvorming kan vastgesteld worden dat er in Nederland sprake is van een indirecte, ofwel representatieve democratie, waarbij de burgers een volksvertegenwoordiging kiezen die het bestuur op zich nemen. De directe democratie is een beslissingsvorm waarbij onderdanen stemmen over de acceptatie van het onderwerp waarover wordt gestemd. Stemprocedures hebben over het algemeen betrekking op een enkel project, plan of idee. Belangrijke kanttekening is dat in de praktijk alle democratieën een mengeling van zowel indirecte als directe democratie zijn (Edelenbos en Monnikhof, 2001, p. 177). Belangrijker nog is echter de tweedeling in procedurele (ook wel instrumentele) en substantieve (ook wel substantiële) democratie, zoals benoemd door Joseph Schumpeter (1944, p. 269). De term procedurele democratie omvat hoofdzakelijk dat democratie in dit geval de meest efficiënte manier van procedures en regels is om tot besluiten te komen. Zolang er sprake is van besluitvorming binnen

het gestelde kader van spelregels, wordt de uitkomst geaccepteerd als democratisch, zonder aandacht te besteden aan de daadwerkelijke inhoud van eerdergenoemde besluitvorming. Deze vorm van democratie is grotendeels aanwezig in Nederland. Een risico bij deze vorm van democratie is dat de democratie als besluitvormingsmechanisme in theorie kan worden opgeheven, hoewel zeer onwaarschijnlijk, door kwaadwillende partijen zonder de regels van de democratie te breken. Kort gezegd; wanneer een politieke partij die streeft naar een ondemocratisch regime genoeg zetels heeft in de Eerste en Tweede Kamer, zou in theorie hoofdstuk III van de grondwet, waarin de taken, bevoegdheden, zittingsduur en werkwijze van de Eerste en Tweede Kamer vastgelegd zijn, gewijzigd kunnen worden, met alle gevolgen van dien (Parlement.com, Staten-Generaal).

Een substantieve democratie daarentegen betreft ook de fundamentele waarden en beginselen, zoals gelijkheid en tolerantie, die worden toegekend aan het concept democratie. Het proces van de besluitvorming is bij dit idee ondergeschikt aan de aard van het besluit. Meerderheden, binnen besluitvorming, worden niet gezien als absolute waarde of einddoel. De democratische procedures worden gebruikt om politieke rechten te ontwikkelen aan de hand waarvan burgers effectief kunnen participeren. Zogenaamde *principles of justice* staan boven het democratische proces. Binnen dit systeem van democratie kan een autoritaire partij weliswaar de macht hebben doordat zij een meerderheid in het parlement hebben, maar zij verkrijgt hierdoor niet automatisch legitimiteit (Fox & Nolte, 1995, p. 16-17).

De gedachte achter het gebruik van burgerparticipatie kan deels gevonden worden door overheidseigen beleidsdocumenten te analyseren, waarin de overheid stelt in de 'derde generatie' van burgerparticipatie te zijn, waarbij het initiatief vooral bij de burger ligt. Deze vorm bestaat naast inspraak (eerste generatie) en interactieve beleidsvorming (tweede generatie), waar het initiatief bij de overheid ligt (InAxis, 2007, P. 10). Binnen de casus van de Energiedialoog ligt het initiatief echter nog wel bij de overheid, aangezien het project is gestart door de overheid, en inbreng van de burgerkant, hoewel gestimuleerd door de overheid, nog steeds voortkomt uit een actieve vraag van de overheid. Hierdoor is er dus nog wel sprake van de tweede generatie van burgerparticipatie. Als we kijken naar de casus van dit onderzoek zijn de uitkomsten van het 'debat', oftewel deelname aan de Energiedialoog, belangrijker voor het concept van burgerparticipatie en interactieve besluitvorming dan de daadwerkelijke uitkomsten van de Energiedialoog. Er is officieel gesproken geen sprake van meerderheden of minderheden, of voorrang voor bepaalde groepen, bij het inbrengen van ideeën en concepten voor de Energiedialoog, maar de inbreng van informatie en ideeën wordt wel actief gestimuleerd door de overheid. De wenselijkheid van meer interactieve beleidsvorming past vooral in de substantieve opvatting van democratie, maar dit betekent niet dat dit in de instrumentele opvatting niet van toepassing is, zoals later in dit stuk behandeld zal worden.

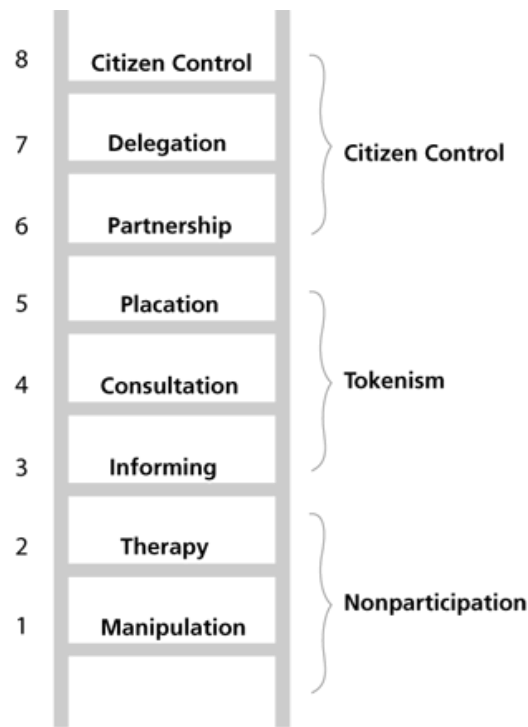
3.3 Participatieladder

Om de mate van burgerparticipatie te toetsen is de keuze gemaakt voor een participatieladder. De participatieladder is voor het eerst geïntroduceerd in 1969 door Sherry Arnstein, en gaf, oorspronkelijk in laddervorm zoals in figuur 4 weergegeven, de mate van macht aan die participanten hebben in het vaststellen van het eindproduct, bijvoorbeeld een beleidsprogramma of –plan (Arnstein, 1969). De participatieladder van Arnstein had betrekking op "*citizen involvement in planning processes in the United States, (...) showed participation ranging from high to low*", en bestond uit 8 verschillende lagen van participatie (Arnstein, 1969, p.2). Binnen de ladder wordt er duidelijk onderscheid gemaakt tussen de laagste rang van burgerparticipatie, oftewel "*going through*

the empty ritual of participation”, en de hoogste rang, “*having real power*”. Hierbij zegt zij dat participatie zonder dat er feitelijk macht uit handen wordt gegeven door de opdrachtgever een frustrerend proces is voor de deelnemers. Hierbij wordt de schijn gewekt dat alle partijen in overweging zijn genomen, maar verandert er praktisch gezien niks, en wordt de status quo bewaard (Arnstein, 1969, p.216).

De acht sporten van de ladder zijn onderverdeeld in drie categorieën, waarbij elke categorie een andere mate van burgerparticipatie weergeeft. Een opmerking hierbij is dat de ontwerpkeuze voor een ladder misverstanden in de hand werkt, doordat hoger of lager lijkt te duiden op respectievelijk betere of slechtere burgerparticipatie. Dit is echter niet het geval. Hoe lager men op de ladder zit hoe minder invloed men uit kan oefenen op de creatie van het eindproduct, en vice versa (Arnstein, 1969, p. 217). De eerste categorie, met twee sporten van de ladder, is *Nonparticipation*. Hierbij wordt de indruk gewekt dat participanten macht hebben, maar is het participatieproces door de machthebbers zo opgezet dat de participanten worden onderwezen over het te behandelen onderwerp en/of ‘genezen’ van hun wil om te participeren. De tweede categorie is *Tokenism* waarbij de sporten, (3) *Informing* en (4) *Consultation*, inhouden dat de deelnemers gehoord zullen worden, zonder dat er een waarborging is ingebouwd dat er met de aangeboden informatie iets zal worden gedaan. *Placation* (5) is een hogere vorm van *Tokenism* omdat de machthebbers de deelnemers toestaan om een adviserende rol in te nemen, maar zelf het recht behouden om de eindbeslissing te nemen. De laatste drie sporten zijn de sporten waarbij er wezenlijk sprake is van participatie. Een (6) *Partnership* staat de deelnemers namelijk toe dat zij mogen onderhandelen en dat plannings- en beslissingsverantwoordelijkheid worden gedeeld door de deelnemers en de machthebbers. Binnen deze categorie kan gesteld worden dat er sprake is van een evenredige of fiftyfifty verdeling van taken en macht. Bij de laatste twee sporten, (7) *Delegated Power* en (8) *Citizen Control*, ligt de meerderheid van de macht (besluitvorming of bestuurlijke macht) bij de deelnemers.

Arnstein concludeert tenslotte dat hoewel haar model toegepast is op besluitvorming binnen overheden in Amerika, de onderliggende dilemma's van het model altijd kunnen worden teruggebracht tot één conclusie. De conclusie dat in dergelijke situaties van beslissers en onderdanen, burgerparticipatie ervoor moet zorgen dat burgers die normaal buiten het besluitvormingssysteem worden gehouden, oftewel zogenoemde *nobodies*, deel mogen uitmaken van het proces (Arnstein, 1969, p. 217).

Arnstein's Ladder (1969)
Degrees of Citizen Participation

Figuur 4. Arnstein, S. R. (1969). A ladder of citizen participation. Journal of the American Institute of planners, 35(4), 216-224.

Hoewel de participatieladder van Arnstein de basis heeft gelegd voor volgende participatiemodellen, is dit model niet de best passende participatieladder voor dit onderzoek. Haar participatieladder is door meerdere onderzoekers bewerkt om toe te passen binnen hun eigen onderzoeksniche. De meest toepasbare participatieladders zullen hieronder worden uitgelicht, met bijbehorende uitleg waarom wel of niet voor deze ladder gekozen is. Onder andere Pröpper en Steenbeek, in 1999, en Edelenbos en Monnikhof, in 2001, hebben de participatieladder van Arnstein aangepast voor toepassing op besluitvormingsmanieren binnen Nederland.

Het eerste model dat behandeld wordt is de participatieladder van Pröpper en Steenbeek uit 1999, waarin zij het model van Arnstein hebben toegespitst op stijlen van bestuur met betrekking tot burgerparticipatie. Het model is schematisch weergegeven in bijlage 1, waarin te zien is dat Pröpper en Steenbeek allereerst een onderscheid maken tussen interactieve en niet-interactieve bestuursstijlen. Binnen deze stijlen zijn er respectievelijk vier en drie bestuursstijlen die aangehouden kunnen worden, met elk een andere participatie-/bestuursstijl. Ook hier geldt dat er niet gesteld kan worden dat hoger of lager in de tabel een weergave is van betere of slechtere participatie, maar dat de positie op de ladder alleen het niveau van participatie weergeeft. Pröpper en Steenbeek stellen

dat er verschillende factoren zijn die zorgen voor het ontstaan van een bestuursstijl, en dat verschillende bestuursstijlen relevant zijn in verschillende situaties. Hoewel deze theorie veel overlap vertoont met de gekozen theorie van Edelenbos en Monnikhof, die in de volgende alinea zal worden verduidelijkt, houdt de participatieladder van Edelenbos en Monnikhof beter stand wanneer de schaalgrootte wordt vergroot tot het nationaal niveau, zoals in onze casus het geval is. De participatieladder van Pröpper en Steenbeek is absoluut bekeken niet kwalitatief beter, maar anders, en zal niet gebruikt worden binnen dit onderzoek.

Jurian Edelenbos & René Monnikhof hebben in 2001 een participatieladder opgesteld in hun boek 'Lokale interactieve besluitvorming', waarin zij 5 niveaus van participatie weergeven, in oplopende mate van inspraak en invloed voor het publiek. In tabel 4, hieronder te zien, is deze participatieladder schematisch weergegeven ter verduidelijking. Hoe lager men zich op de participatieladder bevindt, hoe interactiever de beleidsvorming is (Edelenbos en Monnikhof, 2001, p. 242-243).

Niveau	Uitleg	Rol van de participant
Informereren	Politiek en bestuur bepalen agenda.	Toehoorder
Raadplegen	Politiek en bestuur bepalen agenda met betrokkenen als gesprekspartner.	Geconsulteerde
Adviseren	Politiek en bestuur stellen de agenda samen; betrokkenen kunnen hierop input leveren; politiek kan afwijken bij besluitvorming.	Adviseur
Coproduceren	Politiek, bestuur en betrokkenen stellen agenda op; oplossingen worden gezamenlijk gezocht; politiek verbindt zich aan de oplossingen.	Partner
Meebeslissen	Politiek en bestuur laten ontwikkeling van en de besluitvorming over beleid over aan betrokkenen; ambtenaren ondersteunen dit d.m.v. adviserende rol; politiek neemt resultaten over na toetsing randvoorwaarden.	Beslisser

Tabel 4: Participatieladder Edelenbos en Monnikhof (2001).

De participatieladder van Edelenbos en Monnikhof is het meest toepasbaar op de situatie van de Nederlandse Energiedialoog omdat in het model verschillende rollen van de overheid worden gecategoriseerd, met daaraan vastzittende participatieniveaus, en het model toepasbaar is op een project van nationale schaal zoals de Energiedialoog. Op de eerste trede van de participatieladder van Edelenbos en Monnikhof is de trede 'Informereren' te vinden. Op deze trede, waar sprake is van de minste mate van burgerparticipatie van alle treden in het model, bepalen de politiek en het bestuur de agenda voor de besluitvorming, en houden zij de betrokkenen op de hoogte van deze agenda. Er wordt geen gebruik gemaakt van de mogelijkheid om de betrokkenen input te laten leveren op het proces van de beleidsontwikkeling.

De tweede sport, 'Raadplegen', is een sport waarbij politiek en bestuur de agenda bepalen, maar tegelijkertijd gebruik maken van de betrokkenen als gesprekspartner. De gesprekspartners helpen met informatie-aanlevering, maar er worden geen harde afspraken gemaakt om deze informatie daadwerkelijk te gebruiken in het eindproduct.

Op de trede 'Adviseren' wordt de agenda nogmaals samengesteld door de politiek en het bestuur, maar wordt betrokkenen de mogelijkheid gegeven om problemen aan te dragen en oplossingen te

formuleren. Het verschil met de voorgaande trede is dat de politiek zich hier wel verbindt aan deze ideeën en oplossingen, maar toch beargumenteerd mag afwijken van deze inbreng.

‘Coproductie’ is wanneer de agenda wordt vastgesteld door politiek, bestuur en de betrokkenen, de oplossingen gezamenlijk worden gezocht, en de politiek zich verbindt aan deze oplossingen wanneer het gaat over het eindproduct.

De laatste trede is ‘Meebeslissen’ waarbij de betrokkenen de ontwikkeling van en de besluitvorming voor hun eigen rekening nemen, maar daarbij ondersteuning krijgen van het ambtelijk apparaat. Dit gebeurt binnen een vooraf gesteld kader, waarna de politiek de resultaten overneemt na toetsing aan dit kader (Edelenbos en Monnikhof, 2001, p. 243).

Edelenbos en Monnikhof geven daarnaast ook aan hoe een analyse gemaakt kan worden van de kwaliteit van interactief beleid. Een subvraag binnen dit onderzoek is of burgerparticipatie, ook wel interactieve beleidsvorming, bijdraagt aan een hogere kwaliteit van beleid vergeleken met beleid dat op een niet-interactieve wijze wordt vormgegeven (Edelenbos en Monnikhof, 2001, p. 175). Deze term wordt gedefinieerd door Igno Pröpper in zijn boek ‘De aanpak van interactief beleid’, en hij geeft hierin aan dat “Interactief beleid betekent dat een overheid in een zo vroeg mogelijk stadium burgers, maatschappelijke organisaties, bedrijven en/of andere overheden bij het beleid betreft om in open wisselwerking met hen tot de voorbereiding, de bepaling, de uitvoering en/of de evaluatie van beleid te komen.” (2001, p. 33).

Edelenbos en Monnikhof spreken binnen hun theorie van onderscheid tussen twee soorten kwaliteit binnen beleid; namelijk de kwaliteit van het (eind-)product, en de kwaliteit van het besluitvormingsproces. Hoewel deze twee zaken in nauw verband met elkaar staan, kennen zij beiden verschillende normen aan de hand waarvan de kwaliteit zal worden bepaald. De kwaliteit van het (eind-)product wordt gemeten (1) aan de hand van het draagvlak van het beleid onder belanghebbenden en (2) aan de mening van deskundigen over het beleid. Een mogelijk nadeel van deze manier is dat niet-deelnemers niet worden meegenomen in de beoordeling, maar deze niet-deelnemers hebben ook een informatieachterstand doordat zij niet in het proces zaten, waardoor zij mogelijk niet een eerlijk oordeel kunnen vellen over het eindproduct van het beleidstraject. Een kanttekening bij het gebruik van de mening van deskundigen is dat hun mening niet hoger (of lager) mag worden ingeschat dan de mening van leken, maar enkel als een alternatieve invalshoek. Deze vorm van kwaliteitsmeting zal binnen dit onderzoek niet praktisch worden toegepast, maar wordt wel besproken voor de volledigheid.

De norm aan de hand waarvan de kwaliteit van het proces zal worden gemeten wordt door Edelenbos en Monnikhof (3) absorptievermogen genoemd. Deze term bestaat uit twee afzonderlijke kenmerken; variatie en selectie. Variatie en selectie geven de twee bewegingen weer die in het beleidsproces kunnen worden gevolgd, divergentie en convergentie. Variatie staat in dit geval voor het genereren van zoveel mogelijk verschillende informatie, nieuwe ideeën, oplossingen en overige ideeën. Dit is de divergentie, aangezien de informatie uit elkaar loopt. Selectie staat in dit geval voor convergentie, omdat er een keuze moet worden gemaakt uit de verzamelde informatie, en de voorhanden informatie dus wordt aangescherpt, oftewel convergeert (2001, p. 182-183). De variatie en selectie geven een oordeel over de mate waarin de opgehaalde informatie terugkomt in het eindproduct van het participatieproces. Beide mechanismen samen bepalen het absorptievermogen (Edelenbos en Monnikhof, 2001, p. 183). Het absorptievermogen is hoog wanneer er in het

beleidsvormingsproces sprake is van een hoge mate van variatie in de informatie, en deze data ook in hoge mate aanwezig zijn in het eindproduct. Edelenbos en Monnikhof noemen een aantal kenmerken die leiden tot variatie in een participatieproject. Allereerst is het van belang dat een grote diverse groep actoren deelneemt aan het participatieproces. Edelenbos en Monnikhof halen hierbij Tesh aan die stelt dat deelnemers aan interactieve beleidsvorming zelf vaak hoogopgeleide professionals zijn met specifieke inhoudelijke expertise buiten de lokale situatie om, en met toegang tot eigen kennisnetwerken (Edelenbos en Monnikhof, 2001, p. 185). Daarnaast stellen Edelenbos en Monnikhof aan de hand van Hoppe en Peterse dat het van belang is dat de deelnemers veel verschillende perspectieven en belangen vertegenwoordigen (Edelenbos en Monnikhof, 2001, p. 185).

Daarnaast wordt het betrekken van inhoudelijke experts bij het beleidsproces genoemd. Dit vergroot ook de variatie. Inhoudelijke experts kunnen vakinhoudelijke kennis verschaffen die anders over het hoofd wordt gezien, en zo ideeënontwikkeling op gang brengen.

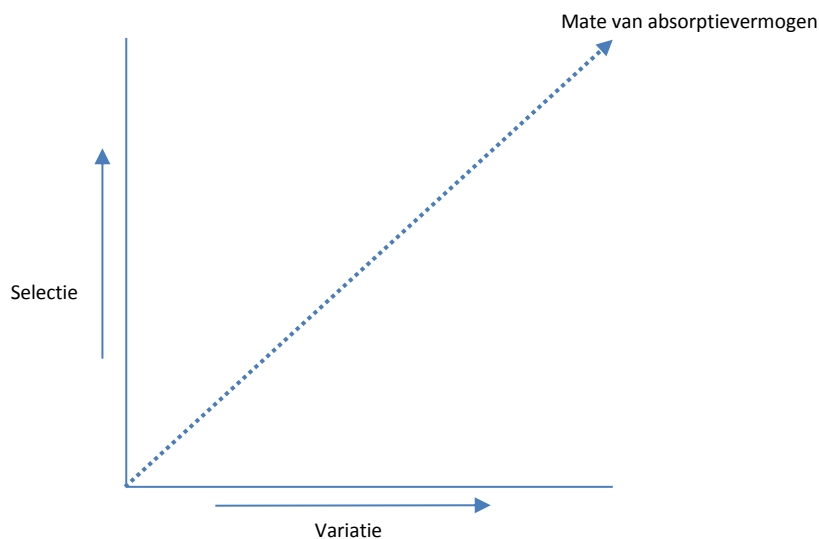
Een derde kenmerk van variatie is dat de hoeveelheid beschouwde problemen en alternatieven in de loop van het interactieve proces toeneemt (Edelenbos en Monnikhof, 2001, p. 186).

Ten slotte is van belang dat de mate van creativiteit in het proces wordt gestimuleerd. Behalve door het verschaffen van informatie kan creativiteit gestimuleerd worden door de keuze van stimulerende werkvormen, en andere methoden en technieken van creativiteitsbevordering (Edelenbos en Monnikhof, p. 186). Edelenbos en Monnikhof stellen dat er twee kenmerken belangrijk zijn bij het vaststellen of er sprake is geweest van een juiste selectie in een participatietraject. Wanneer de variatie in een participatietraject groot is wordt de noodzaak van een juiste selectiemethode nog groter dan eerst om tot een correcte informatieverwerking te komen. Een belangrijk inzicht bij selectie is dat het niet alleen plaatsvindt op momenten die daarvoor ingeruimd zijn. Selectie vindt constant plaats in een proces. Allereerst is belangrijk dat wordt duidelijk gemaakt op welke wijze, wanneer en door wie de selectie gedaan werd in het interactieve proces. Het tweede kenmerk is erachter komen wat de eindproducten van het interactieve beleidsproces waren, en hoe de inhoud uit het interactieve beleidsproces daarin terug te vinden is. Expliciete selectie is wanneer selectie zichtbaar is voor de participanten, terwijl impliciete selectie meer verborgen is, en niet eenvoudig te herkennen is voor participanten (Edelenbos en Monnikhof, 2001, p. 192).

Tabel 5 en figuur 5 geven beiden op verschillende wijzen de vier combinaties weer die kunnen ontstaan bij verschillende invullingen van het absorptievermogen. In tabel 5 zijn de vier combinaties in matrixvorm te zien; kleine variatie en kleine selectie leiden tot een klein absorptievermogen. Grote variatie en kleine selectie leiden tot matig absorptievermogen. Kleine variatie en grote selectie leiden ook tot een matig absorptievermogen. Grote variatie en grote selectie ten slotte leiden tot de ideale situatie van groot absorptievermogen. In de ideale situatie, rechtsonder in de tabel, is er sprake van een grote opname in de selectie van ideeën, en een grote variatie aan ideeën, oftewel de 'selectieomgeving als spons'. Dit staat voor een sterk absorptievermogen. De minst gewenste situatie is de 'stoïcijnse variatieomgeving', in het midden van de keuzematrix, waarbij zowel de opname in de selectie van ideeën als de ideeënvariatie klein is, waardoor het absorptievermogen van het interactieve beleidsproces ook gekenmerkt wordt als klein.

In grafiekvorm is dit weergegeven in figuur 5. De minst gewenste situatie is ook hier linksonder in de grafiek, waar er sprake is van weinig variatie en selectie in het participatietraject. De ideale situatie is rechtsboven in de grafiek waar er sprake is van veel variatie en selectie, oftewel een groot absorptievermogen.

De drie hierboven genoemde normen, (1) het draagvlak van het beleid onder belanghebbenden, (2) de mening van deskundigen over het beleid en (3) absorptievermogen, zullen niet allemaal gebruikt worden binnen dit onderzoek. De eerste twee normen, (1) draagvlak en (2) de mening van deskundigen geven in combinatie namelijk een oordeel over de kwaliteit van het eindproduct van het participatietraject. Aangezien in dit onderzoek de Energieagenda als eindproduct wordt aangehouden, maar de Energieagenda een niet-bindend beleidsdocument is dat vooral een toekomstvisie weergeeft, en geen strikt beleid vaststelt, zijn deze niet van toepassing. De derde norm absorptievermogen, geeft de kwaliteit van het proces weer. Deze zal wel worden gebruikt in dit onderzoek.

Figuur 5. Het absorptievermogen van de Energiedialoog. Tabel bewerkt van Edelenbos en Monnikhof (2001, p. 202).

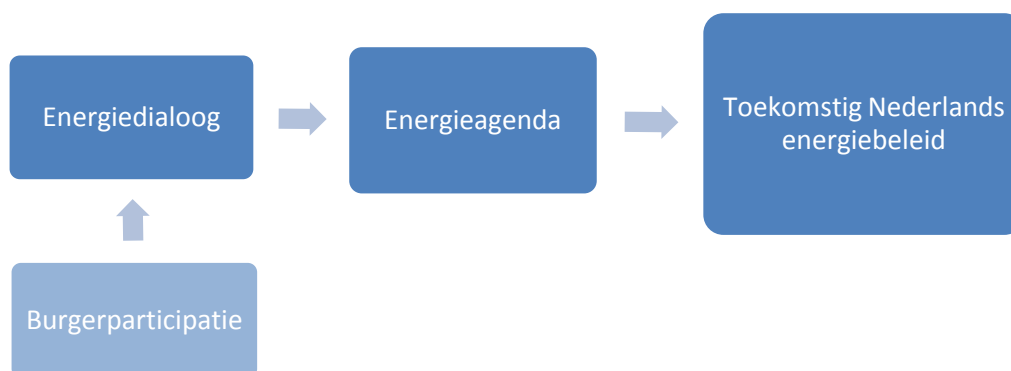
Hoewel de absorptienorm voor dit onderzoek volstaat, en er geen gebruik gemaakt zal worden van de twee normen, (1) draagvlak en (2) de mening van deskundigen, is het geen foutloze manier om een burgerparticipatieproject te beoordelen. Het absorptievermogen van een traject kan namelijk hoog zijn, hoewel het participatietraject zelf niet representatief is voor de hele bevolking. Daarnaast kan het zijn dat een ruime hoeveelheid aan verkregen informatie terugkomt in het einddocument, oftewel een grote variatie en selectie, maar dat deze informatie in de praktijk technisch niet haalbaar is, in strijd met wetgeving, of anderzijds onhaalbaar.

Opname in selectie van ideeën	Klein	Groot
Variatie aan ideeën		
Klein	<u>Stoïcijnse variatieomgeving:</u> Geringe diversiteit en innovatie worden verkleurd of geheel niet toegelaten in de uitkomsten. Het absorptievermogen van het interactieve beleidsproces is klein.	<u>Saaie variatieomgeving:</u> Geringe diversiteit en innovatie worden ongeschonden toegelaten in de uitkomsten. Het absorptievermogen van het interactieve beleidsproces is matig.
Groot	<u>Selectieomgeving als schild:</u> Ideeën uit de variatiefase worden gekleurd of geheel niet toegelaten in de uitkomsten. Het absorptievermogen van het interactieve beleidsproces is matig.	<u>Selectieomgeving als spons:</u> Ideeën uit de variatiefase worden ongeschonden toegelaten in de uitkomsten. Het absorptievermogen van het interactieve beleidsproces is groot.

Tabel 5: Subcategorieën van het absorptievermogen (Edelenbos en Monnikhof, 2001, p. 184)

In casu zou dit betekenen dat de overheid alle informatie verkregen van deelnemers van de Energiedialoog op enige wijze laat terugkomen in de Energieagenda en toekomstig energiebeleid. Als er echter bijvoorbeeld alleen voorstanders van alternatieve energiebronnen hebben meegedaan aan de Energiedialoog, dan geeft dit geen goede representatie van de gehele bevolking (Edelenbos en Monnikhof, 2001, p. 184-185). Daarnaast zijn veel alternatieve energiebronnen nog technisch onhaalbaar op grote schaal. Dit voorbeeld geeft nogmaals aan dat voor een complete analyse zowel de kwaliteit van het eindproduct als de kwaliteit van het proces gemeten moet worden.

3.4 Conceptueel model

Tabel 6: Conceptueel model

Binnen dit onderzoek staat de doorwerking van burgerparticipatie, en bijbehorende theorieën, op het Nederlandse energiebeleid centraal. Zoals besproken in het theoretisch kader zijn er vijf verschillende niveaus van burgerparticipatie, 'Informeren', 'Raadplegen', 'Adviseren', 'Coproducteren' en 'Meebeslissen', verdeeld over 3 onofficiële klassen van participatie, waarbij de burgers respectievelijk geïnformeerd worden, macht hebben over de agenda, en macht hebben over het gehele proces min het eindvonnis over de implementatie (Edelenbos en Monnikhof, 2001, p. 242-243).

Bovenstaand conceptueel model is een weergave van hoe de werkelijkheid zou zijn in de ideale situatie, waarin burgerparticipatie een sleutelrol speelt binnen de uiteindelijke Energieagenda, en het daaruit voortvloeiende Nederlandse energiebeleid. Het model geeft weer dat het Nederlandse energiebeleid, uiterst rechts in het model, logischerwijs zou moeten voortvloeien uit de punten die zijn opgesteld in de Energieagenda, in het midden van het model. De Energieagenda is het document van de Rijksoverheid waarin de hoofddoelen voor de Nederlandse energietransitie tot 2030 en tot 2050 zijn weergegeven. De Energieagenda is opgebouwd uit een aantal bouwstenen, waaronder de Energiedialoog (EZ, 2016a, p. 6). De Energiedialoog is het project waarmee de overheid invulling geeft aan burgerparticipatie binnen de Energieagenda, wat te zien is linksonder in het model. Zoals te verwachten is aan de woordkeuze van het woord bouwstenen is de Energiedialoog niet de enige bouwsteen in de opbouw van de Energieagenda. De andere bouwstenen zullen echter niet expliciet onderzocht worden, aangezien dit onderzoek zich richt op de invulling die burgers geven aan het plan, maar zullen ook niet uit de weg gegaan worden wanneer deze worden tegengekomen. Burgerparticipatie is binnen dit onderzoek de onafhankelijke variabele, terwijl het toekomstig Nederlands energiebeleid de afhankelijke variabele is. In dit onderzoek zal er gekeken worden of de werkelijkheid overeenkomt met bovenstaand model. De Energiedialoog als project zal worden geanalyseerd, waarbij zal worden onderzocht hoe er gebruik gemaakt is van burgerparticipatie binnen dit project. Daarna zal gekeken worden hoe de Energiedialoog is verwerkt in de Energieagenda, en ten slotte wat de waarde hiervan is voor toekomstig Nederlands energiebeleid.

Hoofdstuk 4: Onderzoeksonderwerp en methodologische verantwoording

4.1 Methoden en technieken - Validiteit en betrouwbaarheid

Om tot een begrip te kunnen komen van de basis van het onderzoek zal in dit hoofdstuk het onderzoeksonderwerp worden besproken. Het onderzoeksonderwerp geeft aan welk ontwerp er gevolgd is, en wat de verantwoording is voor de gevolgde methoden en technieken.

Het onderwerp van deze scriptie vooropstellend is de keuze gevallen op het kwalitatief onderzoek, met als analysevorm de gevalstudie. De gevalstudie, of *case study*, is in dit geval toepasselijk omdat de Energiedialoog een tot nu toe uniek project is geweest, en dus een unieke case om te onderzoeken. Daarnaast heb ik de Energiedialoog als participant van dichtbij mogen meemaken, wat deze keus nogmaals versterkt.

De theorie stelt dat binnen een gevalstudie gegevens door middel van verschillende methoden worden verzameld om antwoord te kunnen geven op een onderzoeksvraag (van Thiel, 2010, p.99). Er wordt gekeken naar de oplossing van een praktisch maatschappelijk probleem, waardoor er niet meerdere casussen onderzocht hoeven te worden, maar diepteonderzoek naar één casus voldoende is.

Echter zal er wel gebruik gemaakt worden van meerdere onderzoeksmethoden, om zo de validiteit en betrouwbaarheid te waarborgen. Binnen dit onderzoek zal informatie worden verkregen door middel van een literatuurstudie, oftewel documentanalyse, en interviews, aangevuld met persoonlijke ervaringen met de Energiedialoog. Omdat persoonlijke ervaring niet kan worden gebruikt als volledig objectieve bron zal dit alleen ter ondersteuning en aanvulling zijn. Om de betrouwbaarheid van het onderzoek te waarborgen zijn er meerdere interviews afgenomen. Allereerst met verschillende actoren die de Energiedialoog hebben georganiseerd, en daarnaast met wetenschappers die geheel buiten het proces hebben gestaan, maar achtergrondinformatie bieden met betrekking tot juist gebruik van burgerparticipatie. Dit om bias te voorkomen, en een zo compleet mogelijk beeld te kunnen schetsen. Deze interviews, met transcriptie en meer achtergrondinformatie met betrekking tot de deelnemers, zijn terug te vinden in het apart bijgevoegde gegevensbestand.

4.2 Interviews

De interviews zorgen tot slot voor een objectieve doch persoonlijke aanvulling op de informatie die is vergaard uit de literatuurstudie. De interviews hebben een semigestructureerde vorm, wat inhoudt dat er van tevoren vragen worden opgesteld met betrekking tot het probleem wat men wil bespreken, maar er ook ruimte ontstaat om door te vragen naar aanleiding van informatie die tijdens het gesprek wordt verkregen. Dit is een voordeel van deze methoden tegenover bijvoorbeeld enquêtes, of volledig gestructureerde interviews (van Thiel, 2010). Een nadeel is echter dat dit de interviews minder voorspelbaar zou kunnen maken, maar hiervoor kan worden gecompenseerd door een stevige interviewstructuur aan te houden, en de van tevoren opgestelde vragen te volgen. Door interviews te houden met betrokkenen uit verschillende posities en standpunten, kan informatie uit verschillende percepties verzameld worden. De interviews hebben vooral toepassing op de beleidskant, zoals de totstandkoming en doorwerking van de Energiedialoog.

4.3 Operationalisatie

Om tot een begrip te kunnen komen van de termen die gebruikt zijn in het theoretisch kader, zal in dit stuk worden uitgelegd hoe de termen worden geïnterpreteerd, en hoe deze gemeten zullen worden.

Burgerparticipatie: Binnen deze scriptie gelijk aan interactieve beleidsvorming. Hiermee wordt de creatie van beleid bedoeld waarbij gebruik wordt gemaakt van burgers, zoals beschreven in het theoretisch kader.

Variatie: De variatie, zoals beschreven in het theoretisch kader, zal worden bepaald aan de hand van vier onderzoeksvragen die betrekking hebben op het interactieve beleidsproces zoals opgesteld door Monnikhof en Edelenbos in hun onderzoek, namelijk;

1. Is er sprake van een divers deelnemersveld?
2. Wordt er gebruik gemaakt van veel en diverse kennisbronnen?
3. Is het aantal problemen en alternatieven dat wordt beschouwd in de loop van het proces toe- of afgenomen?
4. Wordt er gebruik gemaakt van methoden en technieken om ideeënontwikkeling en creativiteit onder de participanten te stimuleren? (2001, p. 186).

Selectie: De selectie wordt geoperationaliseerd aan de hand van twee vragen, namelijk:

1. Op welke wijze, wanneer en door wie verliep de selectie?
2. Wat waren de eindproducten van het interactieve beleidsproces en hoe is de inhoud uit het interactieve beleidsproces terug te vinden in deze eindproducten (Edelenbos en Monnikhof, 2001, p. 192)?

Een opmerking bij beide sets van vragen is dat hoewel er op (bijna) alle vragen een éénwoordig antwoord kan worden gegeven, de onderbouwing wel degelijk kwalitatief van aard is, en naderhand in het onderzoek toegelicht zal worden.

Hoofdstuk 5: Resultaten

“We hebben eigenlijk jarenlang in Nederland onszelf een beetje in slaap gesukkeld in de zin van energievoorziening in Nederland is goed geregeld. Stroomstoringen komen hier niet zoveel voor, Gronings aardgas, we hebben het in Europa ook aardig geregeld.”

(Respondent twee)

5.1 Resultaten uit de interviews

Zoals eerder benoemd in de beschrijving van de Energiedialoog in hoofdstuk twee, stelt de overheid in haar doelen voor de Energiedialoog zelforganisatie van burgers centraal. Dit is aangegeven in het centrale doel van de Energiedialoog (Rijksoverheid, 2017a). De informatie uit hoofdstuk twee zal in dit hoofdstuk aangevuld en onderbouwd worden aan de hand van informatie verkregen uit interviews met respondenten. De interviews met de deelnemers die werkzaam zijn geweest binnen de organisatie van de Energiedialoog dienen om de verkregen literatuur te vergelijken met de werkelijkheid van de praktijk, zowel vanuit organisatorisch perspectief, als mijn eigen perspectief als deelnemer. De interviews met de academische respondenten dienen om de praktijk te vergelijken met achterliggende theorieën op het gebied van burgerparticipatie.

Allereerst gaven zowel respondent twee als respondent vier aan dat pas is aangevangen met de organisatie van de Energiedialoog in januari 2016, met als doel de Energiedialoog medio 2016 uit te voeren. Een algemeen doel met betrekking tot de Energiedialoog was wel vormgegeven, maar er was nog geen sprake van een overeenkomst over de inhoud van het project, of hoe deze dialoog vormgegeven zou worden. De vraag of de Energiedialoog een consulterende vorm, de voorkeur van toenmalig minister Kamp voorafgaand aan het project, of echt een tweezijdige dialoog zou worden hing ook nog in de lucht. De projectorganisatie binnen de Rijksoverheid die de Energiedialoog vorm zou gaan geven was op dat moment ook nog niet rond. Beide respondenten bespraken een aantal sleutelmomenten die hebben geleid tot de uiteindelijke vorm en inhoud van de Energiedialoog. Respondent twee en vier gaven beiden aan dat zij zich pas begin februari officieel bij het projectteam hebben aangesloten; de periode van januari tot februari was er een tijdelijke projectteammanager, en was het projectteam nog incompleet.

Het centrale doel van de Energiedialoog kwam nogmaals naar voren in het interview met respondent twee, die stelde dat de Energiedialoog tot stand is gekomen vanuit een visie om als overheid meer samen te werken met burgers, en hen meer aan het woord te laten. Katalysator voor de Rijksoverheid om met een project als de Energiedialoog aan te vangen waren voorgaande ervaringen van de Rijksoverheid zoals de aardgasboringen in Groningen, en het debacle rond schaliegas. De maatschappelijke weerstand tegen deze projecten zorgde er binnen de overheid eigenlijk voor dat de beleidsmotor vastliep. De Energiedialoog als project stond al in het Energierapport van januari 2016, maar stuitte in een vroeg stadium op politieke weerstand, zowel van minister Kamp als van de Tweede Kamer. De gedachte in de politiek heerste dat een project waarbij er gepraat werd met

burgers kon leiden tot vertraging van de implementatie van het Energierapport, en het project werd tegelijkertijd gezien als een politieke afleiding in het jaar voorafgaand aan de Tweede Kamerverkiezingen. De tijdlijn van achtereenvolgens het Energierapport, de Energiedialoog en tot slot de Energieagenda stond volgens respondent 4 in de zomer van 2015 al vast.

De projectleider van de Energiedialoog heeft na dit moment een rol gehad in zowel het overhalen van minister Kamp, als de beslissing van de minister om het groene licht te geven voor de Energiedialoog. Dit groene licht werd gegeven onder de voorwaarde dat het project een maximumtermijn van drie maanden zou behelzen, en er vooral inspraak van burgers zou zijn. Dit zou zowel te verkopen zijn in de Tweede Kamer, een politieke beslissing, als voldoen aan het idee binnen het ministerie van Economische Zaken dat er in de samenleving behoefte was aan conversatie over belangrijke beleidsonderwerpen. Daarnaast was het traject van achtereenvolgens het Energieakkoord, de Energiedialoog en de Energieagenda al vastgesteld. Zowel respondent twee als respondent vier gaven aan dat het moment dat de minister accepteerde dat de buitenwereld zou mogen mee-organiseren, en de dialoog veel meer tweezijdig zou worden ingestoken dan de wens die de minister eerder had uitgesproken, als een omslagmoment in de tijdlijn, waarna het projectteam het gevoel kreeg dat zij het politiek mandaat kreeg om een goede Energiedialoog neer te zetten. Dit kan gezien worden als sleutelmoment één, omdat afkeuring van de minister op dit moment zou leiden tot een Energiedialoog van een heel andere, vermoedelijk consulterende vorm. Deze maximumtermijn gaf de projectgroep die aangesteld was voor de Energiedialoog echter maar een periode van zes weken om het project op te zetten en uit te voeren. Dit moment kan gezien worden als sleutelmoment twee. Dit was het moment dat het projectteam tot een akkoord kwam dat als nu niet aangevangen werd met het organiseren van de startbijeenkomsten in Rotterdam, Leeuwarden en Eindhoven, deze bijeenkomsten zouden moeten worden uitgesteld, of niet goed georganiseerd zouden worden vanwege tijdnood. Dit zou zijn weerslag hebben op het vervolg van het project.

Respondent vier gaf verder aan dat het projectteam de onderwerpen die centraal zouden staan binnen de Energiedialoog vanuit een top-down perspectief heeft samengesteld. De kennis die aanwezig was binnen het projectteam werd aangewend om vragen op te stellen, waarna pas aan het einde van het ontwerpproces de vraag werd gesteld “wat vinden de burgers hiervan?”. Respondent twee en vier gaven beiden aan dat deze tijdsdruk zowel positieve als negatieve kanten had. Enerzijds zorgde het ervoor dat zaken die normaal langer op de plank zouden blijven liggen eerder werden uitgevoerd, en dat medewerkers de urgentie ervoeren van het project. Anderzijds was er weinig tijd om goed na te denken hoe onder andere de bijeenkomsten en verslaglegging vormgegeven moesten worden. De projectgroep bestond uit ambtenaren van verschillende ministeries, waaronder Infrastructuur en Milieu, Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, en de Rijksdienst voor Ondernemend Nederland. Beide respondenten gaven aan dat de RVO tijdens de Energiedialoog vooral zorgde voor twee belangrijke zaken; allereerst de praktische organisatie en uitvoer van de startbijeenkomsten in Rotterdam, Leeuwarden en Eindhoven, en ten tweede het faciliteren van en assisteren bij bijeenkomsten georganiseerd door particulieren, door het vrijblijvend aanbieden van moderatoren en/of verslagleggers die de bijeenkomsten konden bijwonen.

De projectgroep Energiedialoog probeerde in hun voorbereiding voor de Energiedialoog ook lessen te trekken uit een minder geslaagde dialoog. Deze vond plaats in het onderwijsveld, en heette ‘Onderwijs2032’. Deze dialoog kon uiteindelijk, aan de hand van verschillende factoren, niet een succes worden genoemd. Dit project had er onder meer voor gekozen om de uitkomsten uit hun

dialogo naar consensus toe te schrijven, om de resultaten praktisch bruikbaar te maken. Echter voelden deelnemers zich hierdoor achteraf niet gehoord, omdat de resultaten geen goede afspiegeling leken te zijn van de geleverde input. Daarnaast leek het lastiger het middenveld, bestaande uit onder andere lobbyorganisaties voor leraren, mee te krijgen in de uitvoering, waardoor een groot deel van het onderwijsveld niet goed hun stem kon laten horen. Deze ervaringen uit de onderwijsdialoog werden vervolgens wel meegenomen in de organisatie van de Energiedialoog.

De projectgroep nam de thema's, zoals opgesteld in het Energierapport, over en organiseerde de Energiedialoog daaromheen. De keuze was specifiek gemaakt om het eigenaarschap van de Energiedialoog zoveel mogelijk bij de burgers te leggen. Dit lag ten grondslag aan de keuze om als overheid maar een beperkt aantal bijeenkomsten te organiseren, en juist de (zelf)organisatie van burgers te stimuleren. Opmerking hierbij is dat het projectteam zes weken de tijd had om de startbijeenkomsten te organiseren, en het dus maar de vraag is of er wel de tijd was om een groter aantal bijeenkomsten te organiseren. Voor de startbijeenkomsten, simultaan in Leeuwarden, Rotterdam en Eindhoven op 7 april 2016, werd in elk van voorgenoemde steden een organisatie uit het netwerk van het projectteam geselecteerd waaraan de vraag werd gesteld of zij partner zouden willen worden van de betreffende startbijeenkomst in hun stad. De partnerorganisatie voor de startbijeenkomst in Rotterdam was het havenbedrijf Rotterdam. De RVO nam de praktische organisatie van deze bijeenkomsten op zich. Deze dag kan gezien worden als sleutelmoment drie, omdat dit de officiële startdatum was van de Energiedialoog, en deze dag de periode inluidde van drie maanden Energiedialoog.

Het projectteam had in de periode voor de startbijeenkomsten de keuze gemaakt om geen barrières op te werpen voor deelname aan de Energiedialoog. Deze keuze wordt onderschreven door respondenten een en drie. Iedere burger was vrij om een bijeenkomst binnen een of meer van bovenstaande thema's te organiseren, en de informatie, ideeën en voorstellen die voortkwamen uit een dergelijke bijeenkomst op te sturen naar het e-mailadres verbonden aan Mijnergie2050, de officiële website van de Energiedialoog. Tegelijk met de openbare bijeenkomsten door particulieren hebben de nationale overheid en lokale overheden ook bijeenkomsten georganiseerd voor hun eigen ambtenaren. Voorbeelden hiervan zijn bijeenkomsten van onder andere het ministerie van Economische Zaken, het ministerie van Infrastructuur en Milieu, maar ook de provincie Brabant en de Vereniging Nederlandse Gemeenten (EZ, 2016c, p. 5-7). Respondent twee gaf aan dat in zijn optiek deze benadering van de projectgroep ertoe leidde dat partijen die zich wel in het energieveld begeven, maar niet dagelijks met elkaar spreken, toch een keer met elkaar om tafel gingen. Hierbij werd het voorbeeld genoemd van onder andere Greenpeace dat in gesprek ging met Shell, en netbeheerders die aan tafel gingen met Energie-Nederland. Een opmerkelijke anekdote van respondent vier is het voorbeeld van een activist van Milieudefensie. Milieudefensie was met een groot aantal leden aanwezig op alle simultane startbijeenkomsten, en had van tevoren aangekondigd Bla-BlaBingo te gaan spelen op de startbijeenkomsten. Deze bingo hield in dat elke keer dat een spreker een volgens Milieudefensie 'loze oplossing' bood, er bingo geroepen moest worden. Voorbeelden van deze loze oplossingen volgens Milieudefensie waren kernenergie (waaronder het element thorium als kernenergie), gas als transitiebrandstof, en CO₂-opslag onder- of bovengronds. Deze activist deelde voor de start van de bijeenkomst in Rotterdam de bingoformulieren uit aan deelnemers, maar kreeg aan het eind van de slotbijeenkomst de microfoon in zijn handen met de vraag wat hij, en Milieudefensie als organisatie, vonden van de bijeenkomst. Als antwoord gaf de

activist toen “ik vond het in ieder geval een voorbeeld van hoe een dialoog zou moeten lopen”. De mening van de activist over het proces leek achteraf al positief bijgesteld, na een enkele bijeenkomst bijgewoond te hebben.

Respondent twee stelde dat naast de bijeenkomsten van overheden voor hun eigen ambtenaren er ook andere vormen van bijeenkomsten zijn georganiseerd om het brede publiek te bereiken, onder andere door middel van gerichte acties en de inzet van het marktonderzoeksbureau Motivaction. Een voorbeeld wat hierbij gegeven werd was een bijeenkomst georganiseerd door het ministerie van BZK, dat kooksessies door het hele land organiseerde om dichterbij burgers te komen. Een bijzondere uitkomst, hoewel anekdotisch, die hier naar voren kwam is het culturele perspectief van Surinaamse ouderen die bij een aardgasvrije toekomst zich druk maakten over “of de woningen dan niet nog kouder zouden worden, aangezien Nederland al zo koud is”.

De RVO was indien gewenst op veel bijeenkomsten aanwezig om de verslaglegging te doen, en was tegelijkertijd ook verantwoordelijk voor de organisatie van de grote centrale startbijeenkomsten vanuit de overheid, drie tussenbijeenkomsten, de slotbijeenkomst van de Energiedialoog in Arnhem, en tot slot het opsturen van de verslagen van bijeenkomsten naar Twynstra Gudde, die het eindverslag zouden opmaken. Belangrijke opmerking is dat het is voorgekomen dat RVO-medewerkers ook actief hebben deelgenomen aan bepaalde bijeenkomsten, maar dat er geen zicht is op het aantal bijeenkomsten waar dit is gebeurd. Dit gebeurde echter wel in overleg. Wanneer er vanuit de organiserende partij werd gevraagd om een niet-participerende verslaglegger, dan zorgde de RVO daarvoor. In dit onderzoek is geen inhoudelijk gebruik gemaakt van het verslag van Twynstra Gudde, “Oogst en inzichten uit de Energiedialoog” geheten, aangezien dit verslag een samenvatting was in verslagvorm van alle bijeenkomsten die er zijn geweest in het kader van de Energiedialoog. In het verslag is geen mening gegeven, maar zijn de onderwerpen globaal gerangschikt per onderwerp en is er verslag gedaan van de inhoud van de bijeenkomsten met betrekking tot de onderwerpen (Rijksoverheid.nl, 2016b).

Opvallende uitkomst uit de interviews met respondenten was dat er vooraf in het projectteam werd gesproken van een succesvolle dialoog als er ongeveer tussen de 20 en 30 bijeenkomsten zouden worden georganiseerd. De Energiedialoog heeft uiteindelijk geleid tot een totaal van 144 bijeenkomsten verdeeld over het hele land in het kader van de Energiedialoog. Twynstra Gudde is aan de beginfase van het project ingehuurd om van de verslagen van bijeenkomsten achteraf een zo ongekleurd mogelijke samenvatting te maken in verslagvorm van alle bijeenkomsten, welke vervolgens via de Tweede Kamer naar de Energieagenda zou worden vertaald. Deze vertaalslag bleek in de praktijk niet zo eenvoudig als gedacht. Respondent twee gaf aan dat Twynstra Gudde eerst met een rapport kwamen wat deels bevooroordeeld was, en op basis van deze reden werd afgekeurd door de projectorganisatie. De herziene versie werd vervolgens wel geaccepteerd, en gezonden naar de Tweede Kamer. Dit kan gezien worden als sleutelmoment vier. De keuze om het eerste rapport af te wijzen op basis van dat het mogelijk geïnterpreteerd kon worden als zijnde gekleurd door Twynstra Gudde/het projectteam, het vervolgens terug te sturen naar Twynstra Gudde met de vraag of dit aangepast kon worden, en zodoende een keuze te maken voor een minder gekleurd rapport, is cruciaal voor de oplevering van het eindproduct van de Energiedialoog, aangezien dit eindproduct verwerkt zou worden in de Energieagenda.

Respondent twee stelde dat de Energiedialoog meerdere waardes heeft gehad, behalve de oorspronkelijke waarde van het eindverslag voor de Energieagenda. Allereerst had het een interne waarde voor de overheid zelf. Het zorgde voor een mindsetverandering binnen ministeries die daarvoor zeer rigide waren in hun handelen, en zeer eenzijdig vanuit de overheid en haar kennis beleid maakten. Het kan dan ook gezien worden als een eerste stap binnen het hele proces van de energietransitie. Het eigenaarschap van beleid rondom energie en de energietransitie werd verlegd naar de stakeholders van de energietransitie, namelijk burgers, bedrijven en organisaties in het energieveld. Opvallend voorbeeld dat hierbij werd gegeven is de haven van Rotterdam, en de daaraan verwante industrie in de omgeving van Rotterdam, waaronder Pernis. Respondent twee gaf aan dat de haven en de industrie hevig leunen op het vervoeren en de verwerking van fossiele brandstoffen. Weigeren om mee te doen aan de energietransitie zou kunnen leiden tot de ondergang van de haven van Rotterdam. Een belangrijke opmerking van respondent vier was dat de projectorganisatie alleen controle had over het project, en de oplevering van de rapportage achteraf. In hoeverre de bevindingen uit de rapportage worden meegenomen in de Energieagenda, en dus in toekomstig energiebeleid in Nederland, hebben zij geen controle over, omdat dit een politieke beslissing is voor de toekomst.

Respondent één haalt uit eigen ervaring met projecten waarin burgerparticipatie is gebruikt een aantal kenmerken van burgerparticipatie aan die volgens hem een positieve invloed hebben op het eindresultaat. Een eerste kenmerk is het opwerpen van barrières voor deelname van burgers. Een tweede kenmerk is de scheiding tussen enerzijds fysieke bijeenkomsten, en elektronische bijeenkomsten, door middel van het opzetten van een elektronische portal voor deelname aan de Energiedialoog voor burgers en organisaties die niet fysiek een bijeenkomst kunnen organiseren of bijwonen.

Daarnaast is respondent één voorstander van de rol van RVO, en ziet hen als een boundaryspanner; oftewel een onafhankelijke actor tussen de overheid en de deelnemers, die de toewijding van de overheid bewijzen. Daarnaast kon RVO op deze bijeenkomsten een connectie vormen tussen de deelnemers, en de arena's waarin de overheid zich wilde begeven met de Energiedialoog. Een les die het projectteam trok uit de onderwijsdialoog is het feedbackmoment voorafgaand aan de openbaring van het eindverslag. Het projectteam Energiedialoog stuurde voorafgaand aan de openbaring van het eindverslag van de Energiedialoog een aantal samenvattingen van bijeenkomsten terug naar de organisaties die de desbetreffende bijeenkomsten hadden georganiseerd, met de vraag of zij hun input wel goed vertaald zagen in het uiteindelijke rapport. De throughputlegitimiteit, oftewel de mogelijkheid van deelnemers om na levering van input nogmaals de mogelijkheid te krijgen om feedback op hun eigen input te leveren, een verduidelijking te geven van de geleverde informatie, en om mogelijke fouten in de vertaling naar de samenvatting achteraf te voorkomen, is echter een belangrijk missend onderdeel binnen de Energiedialoog. Respondent één gaf dit als een van de voorwaarden voor een geslaagde burgerparticipatie, en om het eigenaarschap van het uiteindelijke rapport bij de deelnemers te houden. Hij stelt dat als de link tussen de input op papier en de werkelijk geleverde input verdwenen dreigt te raken, dat burgers zich niet meer verbonden voelen met de inhoud. Daarmee zakt dan ook de draagvlak voor de opgeleverde input.

Respondent één benoemde de strategische overweging dat de Rijksoverheid wellicht opzettelijk geen beloften doet vooraf, waardoor een nieuw kabinet de vrijheid krijgt om een nieuwe stap in energiebeleid te kunnen zetten. Hij stelt echter wel dat als je een participatieproces organiseert om

alleen informatie op te halen, maar er vervolgens niks mee te doen, negatief kan uitpakken voor volgende participatieprocessen, omdat burgers vertrouwen in de overheid verliezen. Daarnaast stelt respondent één dat een dialoog met een strikte begin- en einddatum eigenlijk geen echte dialoog genoemd kan worden tot het betreffende onderwerp uitbehandeld is. Een mogelijke oplossing die hiervoor wordt gegeven is het prikken van toekomstige data om de dialoog voort te zetten.

Een volgend belangrijk punt is het creëren van een eerlijk speelveld. Hiermee geeft respondent één aan dat er van tevoren kaders worden geschetst over wat er van deelnemers wordt verwacht. Volgens respondent één is het niet eerlijk voor deelnemers dat zij onderling met elkaar mogen spreken, maar niet met de overheid, en wanneer de overheid wordt uitgenodigd voor dergelijke gesprekken, er uitgesproken moet worden waar de overheid op inzet, en wat de mogelijkheden zijn. Hoewel de Energiedialoog werd uitgevoerd aan het einde van een kabinetsperiode, kon het verduidelijking voor de deelnemers bieden als de toenmalige positie en de uitgangspunten van het kabinet werden verduidelijkt.

Een laatste punt dat gemaakt werd door respondent één is dat energie als overkoepelend onderwerp een onderwerp is wat meer door hoger-opgeleiden aantrekkelijk wordt gevonden. Hierbij werd eerder onderzoek naar energietoelagen aangehaald, waaruit lijkt te blijken dat in deze coöperaties vooral burgers zitten met meer dan gemiddelde financiële middelen, in tegenstelling tot een onderwerp als bijvoorbeeld stedelijke ontwikkeling. De hoogdrempeligheid van het onderwerp energie is een belangrijk onderdeel van het participatieproces.

De timing van het proces had ook invloed op de vertaling van Energiedialoog naar Energieagenda, aangezien er maar drie maanden zaten tussen de Energieagenda en de Tweede Kamerverkiezingen in 2017. Dit heeft onder andere geleid tot de formulering dat de Energiedialoog “een van de bouwstenen van de Energieagenda is” (EZ, 2016a, p. 6) als nuancering richting de politiek. Respondent drie gaf uit eigen ervaring aan dat bij een burgerparticipatieproject waar hij aan meegewerkt hij achteraf kon stellen dat organisatoren de burgers niet goed genoeg hadden geïnformeerd over hoe de procedure in zijn geheel zou lopen. De organisatoren maakten de fout dat zij het burgerparticipatieproces afgerond achtten na de input te hebben ontvangen. Respondent drie gaf aan dat van hoog belang is dat de burgerparticipatie doorloopt tot aan het besluitvormingsproces. Een zwakte van de Energieagenda op dat moment werd ook al erkend door respondent twee. Hij stelde dat de Energiedialoog ook gezien kon worden als een vorm van informatieverzameling voor een volgend kabinet, waardoor de Energieagenda een beleidsdocument is geworden van het vorige kabinet aan het volgende kabinet, aangezien het volgende kabinet het beleid bepaalt voor de komende kabinetsperiode.

“Of het uiteindelijk in de Energieagenda terecht komt is een politieke beslissing. Als het niet in de bevindingenrapportage staat dan hebben we iets verkeerd gedaan.”

(Respondent vier)

5.2 Empirisch verslag van de Energiedialoog

Om een uitspraak te kunnen doen in hoeverre de Energiedialoog terugkomt in de Energieagenda moest er een verzameling worden gemaakt van alle inbreng, zowel uit de fysieke bijeenkomsten als de online inbreng, die de Rijksoverheid heeft ontvangen tijdens dit project. Deze informatie was openbaar beschikbaar, en is verzameld en in tabelvorm verwerkt en gesorteerd op hoofdonderwerp. In het gegevensbestand is de volledige tabel met alle bijeenkomsten van de Energiedialoog te zien, waarin alle bijeenkomsten zijn genummerd en gecodeerd per onderwerp. In bijlage 5 is te zien wie de verschillende organisatoren waren van de bijeenkomsten in de Energiedialoog. De gehele tabel met alle bijeenkomsten van de Energiedialoog, samenvattingen van elke individuele bijeenkomst, en codering hiervan is te vinden in het bijgevoegde gegevensbestand.

In totaal zijn er tijdens de Energiedialoog 144 fysieke bijeenkomsten geweest waarvan de overheid terugkoppeling heeft ontvangen, en 72 online/schriftelijke documenten, dus opgeteld 216 verschillende bijeenkomsten. Daarnaast is de bijeenkomstenlijst van de Energiedialoog ook vrijgegeven. Hoewel de beschikbare informatie over de indieners en namens welke organisatie zij meededen openbaar is, is er geen informatie beschikbaar over het inkomen, de leeftijd, sekse of genoten onderwijsniveau. Dit zal dan ook niet worden meegenomen in het onderzoek. Van de opgeteld 216 bijeenkomsten, fysiek en schriftelijk, zijn er categorieën gemaakt waartoe de organisatoren van bijeenkomsten behoren. De organisatoren van bijeenkomsten konden ingedeeld worden in 6 categorieën; (1) overheden, (2) commerciële partijen, (3) overlegtafels en advies-, en netwerkgroepen, (4) actiegroepen, (5) individuen en (6) overige.

In de fysieke bijeenkomsten is er sprake geweest van 24 overheden (waaronder het ministerie van I&M en EZ, maar ook de gemeente Vlaardingen en het Kadaster), 22 commerciële partijen (energiegigant Shell, consultancybedrijven Berenschot en Royal Haskoning DHV, maar ook het havenbedrijf Rotterdam), 31 Overlegtafels en advies- en netwerkgroepen (waaronder het Nationaal Waterstof Platform en de Sociaal-Economische Raad), 4 actiegroepen (onder meer Greenpeace en de Burgervereniging Omwonenden Windturbines), en 5 overige bijeenkomsten (waaronder Duurzaam Doen, een overheidswebsite met concrete tips om duurzaam te leven) (EZ, 2016c).

De schriftelijke bijeenkomsten konden in dezelfde categorieën ingedeeld worden. Hierbij was er sprake van 7 overheidsbijeenkomsten (van onder meer de gemeente Wageningen), 18 commerciële partijen (DONG Energy en Berenschot maakten hier deel van uit), 24 overlegtafels en advies- en netwerkgroepen (onder meer de Stichting Energieneutraal en de TU Delft), 6 actiegroepen (waaronder de stichting Windmolenklachten en het Nationaal Kritisch Platform Windenergie), 11 individuen en 6 overige bijeenkomsten (EZ, 2016c).

De bijeenkomsten in de Energiedialoog, hoewel zeer gevarieerd in deelnemeropmaak en opzet, konden globaal gesorteerd worden in acht hoofdonderwerpen met in totaal 19 sub-onderwerpen, zoals te zien in onderstaande tabel 7. Deze data zijn verzameld door de data uit de Kamerbrief over de Energiedialoog, te analyseren en op onderwerp te rangschikken (EZ, 2016c). Deze brief bevatte een opsomming en samenvatting van de fysieke bijeenkomsten en de online inbreng van de Energiedialoog, en is namens toenmalig minister Kamp ter informatie naar de Tweede Kamer gestuurd. Elk onderwerp zal hier worden besproken, waarna er een voorbeeldbijeenkomst zal worden besproken om beter inzicht te krijgen wat er allemaal binnen het onderwerp valt.

In onderstaande tabel vallen direct een aantal onderwerpen op; allereerst het feit dat de 216 bijeenkomsten in te delen zijn in 8 verschillende categorieën. Deze 8 categorieën zijn af te lezen aan de 8 letters van A tot H die elke categorie heeft gekregen. Subcategorieën zijn aangegeven door de cijfers die achter de categorieletter staan. De relatief kleine hoeveelheid categorieën geeft aan dat hoewel energie een veelomvattend onderwerp is, burgers in de Energiedialoog geneigd waren te praten over een relatief klein aantal onderwerpen die met energie te maken hadden. Verschillende bijeenkomsten zijn niet in een enkele categorie in te delen, voornamelijk wanneer er meerdere onderwerpen op een bijeenkomst zijn besproken. Een bijeenkomst kan dan ook in meer dan één categorie worden ingepast als de bijeenkomst meerdere doelen had. De data in onderstaande tabel is een bewerkte versie van de uitgebreide tabel die in het gegevensbestand terug te vinden is.

Overkoepelend onderwerp van bijeenkomsten	Aantal keer voorgekomen als onderwerp in bijeenkomsten	Code van het onderwerp
Algemene informatie rond de energietransitie	19	A1
Behalen doel energietransitie (ETS-systeem)	6	B1
Behalen doel energietransitie (innovatieve oplossingen)	20	B2
Behalen doel energietransitie (aardgas-gerelateerde onderwerpen)	23	B3
Behalen doel energietransitie (zonne-energie)	5	B4
Behalen doel energietransitie (alternatieve energiebronnen, CCS en CCU)	17	B5
Economische kant/kans energietransitie (diversen)	3	C1
Economische kant/kans energietransitie (financiering van de energietransitie)	7	C2
Economische kant/kans energietransitie (veranderende verdienmodellen)	13	C3
Hoge temperatuurwarmte	9	D1
Lage temperatuurwarmte	2	D2
Netbeheer in Nederland	5	E1
Omgevingsverandering (openbare ruimte)	18	F1
Omgevingsverandering (sociale en lokale kant van de energietransitie)	15	F2
Persoonlijk probleem (persoonlijke problemen van organisaties)	16	G1
Persoonlijk probleem (persoonlijke problemen van organisaties met specifieke oplossingen)	21	G2
Rol Rijksoverheid (met betrekking tot urgentie van de energietransitie)	23	H1
Rol Rijksoverheid (wat is de rol van de Rijksoverheid, en specifieke adviezen voor de Rijksoverheid)	56	H2
Rol Rijksoverheid (beleidsmatige adviezen en vragen aan de Rijksoverheid)	23	H3

Tabel 7: Onderwerpen die zijn besproken in de Energiedialoog met bijbehorende aantal bijeenkomsten. Gegevens afkomstig uit de Energiedialoog.

Het eerste onderwerp, algemene informatie rond de energietransitie, aangegeven met code A1, omvat bijeenkomsten van burgers, organisaties, en overheden die een bijeenkomst hebben georganiseerd met als primaire doel om deelnemers te informeren over de toekomst van energie in Nederland, en de energietransitie. Een voorbeeld van een bijeenkomst die onder dit onderwerp valt is de online inbreng van Berenschot, waarin zij met een tiental rapporten hun visie geven aan de Rijksoverheid over de eigen ervaring, expertise en visie op de energietransitie (EZ, 2016c, p. 8).

Het tweede onderwerp, code B, behelst bijeenkomsten die als doel hebben de ambities van de overheid inzake de energietransitie te vergemakkelijken door een bijeenkomst te organiseren waarin één specifieke oplossing werd genoemd die volgens de indiener centraal moest staan in de toekomst. Voorbeeld hierbij is het Duurzaamheidsoverleg Politieke Partijen dat op 31 maart in Den Haag een bijeenkomst organiseerde waarin zij het belang van de beprijzing van CO₂ onderstreepten (EZ, 2016c, p. 23). Subdoelen binnen onderwerp 'B' richten zich verder op; (B2) innovatieve oplossingen in plaats van de beprijzing van CO₂, (B3) aardgas-gerelateerde onderwerpen, (B4) zonne-energie, en ten slotte (B5) alternatieve energiebronnen, CCS en CCU. Voorstanders van dit laatste onderwerp zijn onder meer de Vereniging voor Energie, Milieu en Water (VEMW) en een consortium van Siemens, Shell, TNO (EZ, 2016c, p. 46).

Het derde onderwerp, code C, waar bijeenkomsten voor zijn georganiseerd ging over de economische kant en economische kansen van de energietransitie. De economische kant omvat vooral bezorgde burgers en organisaties die zich zorgen maken over de betaalbaarheid van de energietransitie. Bijeenkomsten die werden georganiseerd met oog op de economische kansen van de energietransitie richtten zich juist op de transformatie van het energielandschap, en de financiële winst die te behalen was voor organisaties die in hier goed gebruik van weten te maken. Twee organisaties die afzonderlijk van elkaar hierover hebben gesproken zijn bijvoorbeeld NUON, in haar jaarlijkse ronde tafeldiner met haar belangrijkste stakeholders, en het ministerie van Binnenlandse Zaken in gesprek met burgers in Limburg (EZ, 2016c, p. 27-28).

Het volgende onderwerp wat vaak naar voren kwam in de bijeenkomsten, waren hoge- en lage temperatuurwarmte, te zien aan code D in bovenstaande tabel. Kenmerk van deze bijeenkomsten is dat deze bijeenkomsten eigenlijk alleen door burgers/organisaties met een energieachtergrond georganiseerd zijn. Mogelijke reden hiervoor is de complexiteit van het onderwerp. Organisaties die bijeenkomsten in het kader hiervan hebben georganiseerd zijn onder meer het Havenbedrijf Rotterdam, die vinden dat er meer gekeken moet worden naar doelmatiger gebruik van (rest)warmte, en de Koninklijke Vereniging van Gasfabrikanten in Nederland, die een bijeenkomst hadden over de rol van gas in de energietransitie voor industriële gebruikers (EZ, 2016c, p. 26&38).

Het vijfde deelonderwerp, code E, en tegelijkertijd het onderwerp wat het minst vaak aan bod is gekomen, behelst bijeenkomsten gericht op de rol van netbeheerders in Nederland. Dit heeft mogelijk te maken met de specificiteit van het onderwerp. Hoewel de netbeheerders een belangrijke rol vervullen in het Nederlandse energielandschap, lijkt hun rol in de Energiedialoog summier te zijn geweest. Het ministerie van Economische Zaken, TenneT, en HIER Opgewekt, een kennisplatform voor lokale duurzame energie-initiatieven, zijn organisaties die interesse toonden in dit onderwerp (EZ, 2016c, p. 38-40).

Een onderwerp dat vaak naar voren kwam, gecodeerd met de letter F, en maar bestond uit twee subonderwerpen, was de omgevingsverandering in de energietransitie. Deze bijeenkomsten gingen veelal over de veranderende omgeving in Nederland in verband met de beperkte openbare ruimte, en wat dit zou betekenen met betrekking tot windmolenparken en velden met zonnepanelen. Vragen die hierbij naar voren kwamen richtten zich er vooral op of dit misschien zou betekenen dat windmolens vaker in woonwijken zouden komen, en of dit geen vorm van horizonvervuiling zou zijn. Een ander vraagstuk dat in deze bijeenkomsten centraal stond was wat de energietransitie betekent op sociaal en lokaal gebied. Hoe zit het met de sociale kant van de energietransitie, en moet er niet

gekeken worden naar andere en verschillende manieren van samenwerking op lokaal niveau? Organisaties zoals de Stichting Energie Neutraal, het Kadaster, en een afstudeerproject van studenten van de Koninklijke Academie voor Beeldende Kunst 'Onland' hebben een bijeenkomst georganiseerd met dit onderwerp als hoofddoel (EZ, 2016c, p. 16-17 & 27).

Het volgende onderwerp, met code G, is gereserveerd voor burgers, organisaties en overheden die de Energiedialoog hebben gebruikt om een bijeenkomst te organiseren, of informatie digitaal in te sturen, met betrekking tot een probleem voor hen persoonlijk. In de praktijk betekende dit vaak dat organisaties zich bijvoorbeeld druk maakten over wat de energietransitie specifiek voor hun organisatie zou betekenen. Bedrijven die in dit kader een bijeenkomst hebben georganiseerd zijn onder meer Nuon, verschillende netbeheerders, en een collectie van havenbedrijven (EZ, 2016c, p. 25, 27, 50-51). Dit hoofdonderwerp laat echter ook de ruimte voor partijen die normaliter niet geassocieerd worden met het energielandschap. Zo maakte de Land- en Tuinbouw Organisatie Nederland zich hard voor meer betrokkenheid van boeren in Nederland bij het opwekken van duurzame energie, en keek de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed naar energiebesparing bij onderhoud en renovatie van het Nederlands erfgoed (EZ, 2016c, p. 46-47, 50).

Het achtste en laatste hoofdonderwerp wat in de Energiedialoog aan bod kwam, en tegelijkertijd het onderwerp dat het cumulatief het vaakst aan bod is gekomen in alle bijeenkomsten, is de rol van de Rijksoverheid in het gehele ontwerp van de Energietransitie. Dit is in de tabel te zien aan de code H. Een groot deel van de bijeenkomsten legde de nadruk op het feit dat de Rijksoverheid volgens hen voor meer urgentie moet zorgen in de energietransitie, en nu niet voldoende maatregelen treft om deze urgentie duidelijk te maken. Verschillende burgers en organisaties waren het hier dusdanig mee eens dat zij een bijeenkomst hebben georganiseerd met dit thema. Onder andere de Topsector Energie, de Provincie Noord-Holland, het Ministerie van Buitenlandse Zaken en bezorgde burgers maakten hier deel van uit (EZ, 2016c, p. 39, 42, 48 & 50). De twee subdoelen betreffende de rol van de Rijksoverheid, en beleidsmatige adviezen en vragen aan de Rijksoverheid, waren ook veelvoorkomend. Deze bijeenkomsten benoemden vaak een specifiek probleem binnen de energietransitie, met in hun ogen een specifieke bijpassende oplossing. Voorbeelden van vragen die bij organisaties leven hebben onder meer betrekking op hoe de overheid beter kan sturen op fiscale instrumenten, hoe de overheid marktwerking wil reguleren, wanneer marktwerking alleen niet genoeg is, maar ook wie de informatievoorziening doet in het traject van de energietransitie.

Hoofdstuk 6: Analyse

6.1 Analyse empirie

In dit hoofdstuk zullen de onderzoeksresultaten aan een analyse onderworpen worden. De belangrijkste aspecten van de verzamelde empirie zullen hier besproken worden en gecombineerd worden met de theorie uit hoofdstuk 3.

Uit gesprekken met stakeholders van de Energiedialoog en uit de verzamelde data blijkt dat relatief laat is aangevangen met de organisatie van de Energiedialoog. Hoewel respondent twee aangaf dat de tijdlijn van het Energierapport, de Energiedialoog en tot slot de Energieagenda al vaststonden in de zomer van 2015, is pas aangevangen met de start van de organisatie van de Energiedialoog in januari 2016, met als doel de Energiedialoog medio 2016 uit te voeren.

Respondent twee gaf aan dat de Energiedialoog tot stand is gekomen vanuit een visie om als overheid meer samen te werken met burgers, en hen meer aan het woord te laten. Katalysator voor de Rijksoverheid om met een project als de Energiedialoog aan te vangen waren voorgaande ervaringen van de Rijksoverheid zoals de aardgasboringen in Groningen, en het debacle rond schaliegas, waar maatschappelijke weerstand leidde tot het vastlopen van de beleidsmotor.

Opmerkelijk aan de organisatie van de Energiedialoog was de uitleg van respondent vier die aangaf dat door een combinatie van politieke beslissingen en uitstel, gekoppeld aan een laat akkoord van de minister, het projectteam, dat bestond uit ambtenaren van verschillende ministeries, ongeveer anderhalve maand in totaal heeft gekregen om het project van de grond te krijgen. De vraag of de Energiedialoog een consulterende vorm zou krijgen, de voorkeur van toenmalig minister Kamp voorafgaand aan het project, of echt een tweezijdige dialoog zou worden hing ook nog in de lucht. De projectorganisatie binnen de Rijksoverheid die de Energiedialoog vorm zou gaan geven was op dat moment ook nog niet rond. Een algemeen doel was wel vormgegeven, maar er was nog geen sprake van een overeenkomst over de inhoud, of hoe deze dialoog vormgegeven ging worden. Hoewel er geen sprake was van een duidelijke structuur vooraf, gaven respondenten twee en vier aan dat de tijdsdruk, met tegelijkertijd de politieke druk en het akkoord van de minister, die speelde mogelijk juist positief heeft gewerkt voor de organisatie. Er hoefde hierdoor minder onderhandeld te worden met andere afdelingen binnen de betrokken ministeries over benodigdheden, maar ook over triviale zaken die normaliter meer tijd kosten. Er kunnen echter vraagtekens gezet worden bij de effectiviteit van een nationaal project wat op dergelijk korte termijn is georganiseerd.

Respondent twee en respondent vier gaven aan dat het moment dat de minister accepteerde dat de buitenwereld zou mogen mee-organiseren, en de dialoog tweezijdig zou worden ingestoken, een omslagmoment in de tijdlijn was. Dit zorgde voor het politieke mandaat. Afkeuring van de minister op dit moment zou leiden tot een Energiedialoog van een heel andere, vermoedelijk consulterende, vorm.

De projectorganisatie heeft specifiek de keuze gemaakt om het eigenaarschap van de Energiedialoog zoveel mogelijk bij de deelnemers te leggen. Dit lag ten grondslag aan de keuze om als Rijksoverheid maar een beperkt aantal bijeenkomsten, drie startbijeenkomsten en een gemeenschappelijke slotbijeenkomst, te organiseren, en zo de (zelf)organisatie van burgers te stimuleren. Opvallende uitkomst uit de interviews met respondenten was dat er vooraf in het projectteam werd gesproken van een succesvolle dialoog als er ongeveer tussen de 20 en 30 bijeenkomsten zouden worden

georganiseerd. De Energiedialoog heeft uiteindelijk geleid tot een totaal van 144 fysieke bijeenkomsten verdeeld over het hele land in het kader van de Energiedialoog. Het projectteam had in de periode voor de drie startbijeenkomsten de keuze gemaakt om geen barrières op te werpen voor deelname aan de Energiedialoog. De opzet en het gebruik van burgerparticipatie binnen de Energiedialoog was opzettelijk zo eenvoudig mogelijk opgezet. Iedere burger was vrij om een bijeenkomst binnen een of meer van de gekozen thema's te organiseren, en de informatie, ideeën en voorstellen die voortkwamen uit een dergelijke bijeenkomst op te sturen naar het e-mailadres verbonden aan Mijnergie2050, de officiële website van de Energiedialoog. Tegelijk met de openbare bijeenkomsten door burgers hebben de nationale overheid en diverse lokale overheden ook bijeenkomsten georganiseerd, onder meer voor hun eigen ambtenaren. Deze benadering leidde volgens respondent twee ertoe dat partijen die zich wel in het energieveld begeven, maar niet dagelijks met elkaar spreken, toch een keer met elkaar om tafel gingen. De overheid heeft na de officiële start van de Energiedialoog echter nog wel eigen bijeenkomsten georganiseerd, door onder meer gerichte acties aan te wenden en het marktonderzoeksbureau Motivaction in te zetten.

Als men een bijeenkomst wilde organiseren dan moest deze voorafgaand aan de aanvangsdatum worden aangemeld bij Mijnergie2050, waarna de bijeenkomst te zien was op de (openbare) kalender van de officiële website van de Energiedialoog, www.mijnergie2050.nl. Hierbij kon de keuze gemaakt worden of de georganiseerde bijeenkomst een gesloten bijeenkomst was of open voor publiek. Ook bestond de mogelijkheid, niet verplicht, om gebruik te maken van een waarnemer van de Rijksdienst voor Ondernemend Nederland (RVO). Achteraf stuurde de Rijksoverheid een verzoek om een samenvatting van de georganiseerde bijeenkomst te sturen naar Mijnergie2050, met de mededeling dat deze samenvattingen zouden worden gebundeld en gebruikt als input voor de Energieagenda. Aan deze bijeenkomsten zaten vooraf geen voorwaarden met betrekking tot bijvoorbeeld het aantal deelnemers, of de (professionele) achtergrond van de deelnemers. Het format waarin de projectorganisatie de feedback wilde ontvangen is weergegeven in figuur 3 in hoofdstuk 2.6. Binnen de Energiedialoog werd geen gewicht gegeven aan de achtergronden van deelnemers. Deze keuze werd bewust gemaakt om burgers op voorhand niet uit te sluiten van deelname, het deelnemersveld te vergroten, en tegelijkertijd niet *the usual suspects* tegen te komen. Echter werden de ideeën wel beoordeeld door ambtenaren met inhoudelijke expertise, waardoor echt onhaalbare ideeën werden gescheiden van doordachte ideeën. Respondent twee gaf in het interview aan dat de projectorganisatie de Energiedialoog vooral zag als een *deep dive* in het onderwerp energie, waarbij informatie en meningen werden opgehaald uit de samenleving.

Als er gekeken moet worden naar de waarde van de Energiedialoog, kunnen er verschillende antwoorden worden gegeven. De officiële waarde van de Energiedialoog was het verzamelen van input en het betrekken van burgers, overheden en organisaties. Echter heeft de Energiedialoog meerdere waardes gehad. Allereerst had het een interne waarde voor de overheid zelf. Het zorgde voor een mindsetverandering binnen ministeries die daarvoor zeer rigide waren in hun handelen, en zeer eenzijdig vanuit de overheid en haar kennis beleid maakten. Het eigenaarschap van beleid rondom energie en de energietransitie werd verlegd naar de stakeholders van de energietransitie, namelijk burgers, bedrijven en organisaties in het energieveld.

6.2 Toepassing theoretisch model op casus

6.2.1: Participatieladder

Niveau	Uitleg	Rol van de participant
Informereren	Politiek en bestuur bepalen agenda.	Toehoorder
Raadplegen	Politiek en bestuur bepalen agenda met betrokkenen als gesprekspartner.	Geconsulteerde
Adviseren	Politiek en bestuur stellen de agenda samen; betrokkenen kunnen hierop input leveren; politiek kan afwijken bij besluitvorming.	Adviseur
Coproduceren	Politiek, bestuur en betrokkenen stellen agenda op; oplossingen worden gezamenlijk gezocht; politiek verbindt zich aan de oplossingen.	Partner
Meebeslissen	Politiek en bestuur laten ontwikkeling van en de besluitvorming over beleid over aan betrokkenen; ambtenaren ondersteunen dit d.m.v. adviserende rol; politiek neemt resultaten over na toetsing randvoorwaarden.	Beslisser

Tabel 8: Participatieladder Edelenbos en Monnikhof (2001).

Nu de resultaten uit de interviews en Energiedialoog zijn behandeld, kan er gekeken worden naar de toepassing van het theoretische model op de praktijk. Eerst zal het participatietraject worden ingevuld in de participatieladder van Edelenbos en Monnikhof, waarna de variatie en selectie, oftewel het absorptievermogen, van de Energiedialoog getoetst zullen worden.

Zoals in het theoretisch kader besproken heeft de participatieladder van Edelenbos en Monnikhof vijf sporten in oplopende mate van inspraak; 'Informereren', 'Raadplegen', 'Adviseren', 'Coproduceren' en 'Meebeslissen'. Deze vijf sporten zijn schematisch weergegeven in bovenstaande tabel 8. Een kenmerk dat gelijk opvalt wanneer de tabel wordt toegepast op de Energiedialoog is dat voor zowel de sport 'Coproduceren' als voor 'Meebeslissen' een politieke verbintenis aan de uitkomsten van de burgerparticipatie kenmerkend is. Bij 'Coproduceren' verbindt de politiek zich aan de oplossingen, nadat de probleemagenda is opgesteld door politiek, bestuur en de betrokkenen, en er gezamenlijk naar oplossingen is gezocht. Bij 'Meebeslissen' is de gehele besluitvorming in handen van de betrokkenen, en neemt de politiek de resultaten over (Edelenbos en Monnikhof, 2001, p. 243). In het geval van de Energiedialoog kan er zonder meer gesteld worden dat deze beide sporten niet van toepassing zijn. Respondent twee gaf aan dat er vooraf opzettelijk voor een vage verwoording van de waarde van het eindproduct van de Energiedialoog gekozen is, om het zo politiek gezien in te dekken. Respondent vier gaf daarnaast aan dat het doel van de projectorganisatie was om alle informatie uit de buitenwereld te verzamelen en in het eindverslag te krijgen. De stap tussen de bevindingenrapportage en de Energieagenda is een politiek proces. De verkregen openbare informatie rondom de Energiedialoog spreekt ook meerdere malen over de Energiedialoog als "bouwstenen voor de Energieagenda". Dit wordt onder meer aangegeven op de projectwebsite van de Rijksoverheid over de Energiedialoog, alsmede in de Energieagenda zelf (Rijksoverheid, 2017a) (EZ, 2016a, p.5).

De eerste trede van de participatieladder is 'Informereren' waarbij politiek en bestuur zelf de agenda voor besluitvorming bepalen, en de betrokkenen hiervan op de hoogte houden. In de casus

Energiedialoog betekent dit dat de projectorganisatie in samenspraak met de politiek de deelnemende partijen op de hoogte houdt van de agenda. Deelnemende partijen hebben geen mogelijkheid om daadwerkelijk input te leveren op de beleidsontwikkeling (Edelenbos en Monnikhof, 2001, p. 242).

De tweede trede is 'Raadplegen', welke inhoudt dat politiek en bestuur nogmaals de agenda bepalen, zoals in de eerste trede, maar hierbij de betrokken partijen zien als gesprekspartner bij de ontwikkeling van beleid. Edelenbos en Monnikhof zeggen hierover; "de gespreksresultaten vormen mogelijke bouwstenen voor beleid, maar de politiek verbindt zich niet aan de resultaten die uit gesprekken voortkomen" (Edelenbos en Monnikhof, 2001, p. 242).

Deze trede komt bijna compleet overeen met Adviseren, hoewel bij Adviseren de betrokkenen problemen en oplossingen aandragen, welke een volwaardige rol spelen in de ontwikkeling van beleid; de politiek zich verbindt aan de volwaardige rol van de ideeën in het beleidsproces, maar de politiek bij de uiteindelijke besluitvorming hiervan beargumenteerd kan afwijken (Edelenbos en Monnikhof, 2001, p. 242). In de casus Energiedialoog houdt trede drie in dat de politiek, in ons geval toenmalig minister Kamp van Economische Zaken en de volgende minister van Economische Zaken, in de Energieagenda en het daaropvolgende beleid, kan afwijken van de aangeleverde informatie in het einddocument van de Energiedialoog, zoals aangeleverd door onder andere Twynstra Gudde. In de casus Energiedialoog is te zien dat de overheid hieraan voldoet. Het ministerie van EZ heeft een einddocument aangeleverd, waarin zij stellen dat de ideeën aangeleverd in het participatietraject een volwaardige rol hebben gespeeld in de vorming van het beleidsdocument. Daarnaast onderbouwen zij het belang van verschillende onderwerpen die naar voren zijn gekomen in de Energiedialoog, en waarom deze onderwerpen belangrijk zijn in de energietransitie. Dit is onder meer te zien in het feit dat de transitiepaden die nog werden gehanteerd in de Energiedialoog, 'ruimteverwarming', 'proceswarmte', 'verkeer & vervoer', en 'kracht, elektriciteit en licht' in de Energieagenda zijn aangepast tot de paden 'kracht en licht', 'hoge temperatuurwarmte', 'lage temperatuurwarmte' en ten slotte 'vervoer'. Dit heeft mogelijk te maken met het feit dat de thema's in de bijeenkomsten in de Energiedialoog op een andere naar voren kwamen dan het ministerie van tevoren had verwacht. Of het aantal keer dat de categorieën uit de Energiedialoog voor zijn gekomen ten grondslag ligt aan de beslissing om de transitiepaden te veranderen, of dat het ministerie van Economische Zaken een andere reden heeft gehanteerd om de transitiepaden te veranderen is niet duidelijk. Wat wel duidelijk wordt gemaakt is dat dit de categorieën zijn die in de Nationale Energie Verkenning zijn aangemerkt als de vier onderwerpen die samen goed zijn voor alle energetische emissies in Nederland, oftewel 80% van de totale emissie van broeikasgassen (EZ, 2016a, p.18). In tabellen 9 en 10 is te zien in hoeverre de informatie uit de Energiedialoog, gecategoriseerd in 9 overkoepelende onderwerpen, terugkomt in het werkelijke einddocument van de Energiedialoog, de Energieagenda.

6.2.2: Variatie

Zoals in het theoretisch kader genoemd is voldoende variatie aan kennis en creativiteit in het traject een bron voor het realiseren van een hoge kwaliteit van beleid. Aan de hand van vier vragen kan de variatie van een participatietraject worden bepaald. Allereerst de vraag of er sprake is van een grote diverse groep actoren die deelneemt aan het participatieproces? Hoewel de organisatoren bekend zijn, is er geen informatie beschikbaar over de precieze deelnemers aan elke bijeenkomst. De analyse

heeft in dit geval alleen betrekking op de organisatoren van bijeenkomsten, en niet alle deelnemers in het algemeen.

Zoals eerder gezegd was de bijeenkomstenlijst van de Energiedialoog openbaar, en zijn de organisatoren van bijeenkomsten in de Energiedialoog voor dit onderzoek opgedeeld in 6 verschillende categorieën; (1) overheden, (2) commerciële partijen, (3) overlegtafels en advies-, en netwerkgroepen, (4) actiegroepen, (5) individuen en (6) overige. In deze 6 categorieën zijn alle organisatoren van bijeenkomsten in te delen. De opmaak van organisatoren aan de Energiedialoog laat een aantal belangrijke kenmerken zien. Allereerst dat er opvallend weinig doorsnee burgers hebben meegedaan aan het proces. Geen van de fysieke bijeenkomsten is georganiseerd door doorsnee burgers die bijvoorbeeld informatie wilden inwinnen over de Energiedialoog of Energietransitie. De onlinebijeenkomsten lieten een iets ander patroon zien. Hier waren er namelijk 11 bijeenkomsten die georganiseerd werden door personen die op persoonlijke titel meededen. Daarnaast was opvallend dat van de 72 schriftelijke inbrengers maar 6 stukken kwamen van actiegroepen, waarvan 3 actiegroepen zich specifiek richten op actievoeren tegen windmolens. Van de 142 fysieke bijeenkomsten waren er maar 4 georganiseerd door actiegroepen en klimaatsceptici (achtereenvolgens de organisaties Greenpeace, de Nederlandse Vereniging Omwonenden Windturbines, Tegengas Noordoostpolder, en de klimaatsceptici Crok, Wolters en van Drimmelen). Hieruit lijkt een beeld te verschijnen dat doorsnee burgers en actiegroepen de Energiedialoog grotendeels aan zich voorbij hebben laten gaan. Een categorie partijen die wel actief heeft meegedaan aan de Energiedialoog zijn verschillende takken van de overheid. Uit 72 schriftelijke bijeenkomsten zijn verschillende overheden goed voor 7 bijeenkomsten. Dit zijn alleen de directe bijeenkomsten van overheden, en niet bijeenkomsten van organisaties met een sterke connectie met overheden, zoals overlegtafels waarin gemeenten meedoen. In de fysieke bijeenkomst is de overheidsinbreng nog groter. Van de 144 bijeenkomsten zijn er 58 direct van directe overheden. Ook hierbij zijn de bijeenkomsten niet meegerekend waar EZ of RVO hebben geholpen met organiseren, en/of aanwezig waren als moderator of gast. Minimaal 40% van de fysieke bijeenkomsten in de Energiedialoog zijn dus georganiseerd door een of meerdere overheidsinstantie(s). Er was dus geen echte sprake van een grote groep diverse actoren die deelnemen aan het participatietraject.

Vervolgens moet er gekeken worden of er gebruik gemaakt wordt van veel en diverse kennisbronnen, waaronder het betrekken van inhoudelijke experts. Inhoudelijke experts kunnen vakinhoudelijke kennis verschaffen die anders over het hoofd wordt gezien, en zo ideeënontwikkeling op gang brengen. Dit is in de Energiedialoog gebeurd door de samenstelling van de informele wetenschappelijke klankbordgroep van zes deskundigen met een bestuurskundige, communicatieve en transitiekundige achtergrond onder leiding van de directeur-generaal Energie, Telecom en Mededinging van het ministerie van EZ, zoals eerder gesteld in het theoretisch kader. Deze groep bestond uit zes vakexperts met verschillende achtergronden, namelijk 1) Prof. dr. Annelies Huygen, hoogleraar Ordening van Energiemarkten, 2) Ir. Marjolein Demmers, directielid van De Groene Zaak, 3) Prof. dr. Martijn van der Steen, lid van de Nederlandse Onderzoeksschool voor Bestuurskunde en Erasmus Universiteit, 4) Prof. Noëlle Aarts, hoogleraar communicatie aan de Wageningen Universiteit en UvA, 5) Prof. dr. Derk Loorbach, hoogleraar sociaaleconomische transitie en onderdeel van DRIFT/Erasmus Universiteit en 6) Ir. Tjerk Wagenaar van Stichting Natuur & Milieu. Deze groep ondersteunt het ministerie in de methodische onderbouwing en de ontwikkeling van een vervolgaanpak (Kamerstukken II 2016-2017, 30 196, 507). Hoewel ook in de vorige alinea te zien is dat de Energiedialoog een grote verzameling burgers heeft getrokken met

verschillende achtergronden, lijken deze achtergronden zich vooral te beperken tot het onderwerp energie. Reguliere burgers lijken niet goed te zijn bereikt met het traject.

Een derde kenmerk van variatie is dat de hoeveelheid beschouwde problemen en alternatieven in de loop van het interactieve proces toeneemt (Edelenbos en Monnikhof, 2001, p. 186). Deze vraag kent twee antwoorden. Ten eerste werd in interviews met betrokkenen gezegd dat de Rijksoverheid bij het organiseren van de Energiedialoog rekende op een totaal van 20 tot 30 bijeenkomsten waarbij het project een succes genoemd zou kunnen worden. In de praktijk werd dit getal ruimschoots gehaald, omdat er 216 bijeenkomsten zijn geweest uiteindelijk. Daarnaast heeft de overheid in haar bijeenkomsten met burgers verschillende informatiepunten naar voren gehaald waar zij nog niet eerder aan had gedacht. Uit interviews met respondenten bleek onder andere dat burgers zich veel drukker maakten om de lokale en sociale kant van de energietransitie, en wat dit betekende voor hun directe omgeving, dan de projectgroep Energiedialoog zich vooraf besepte. Deelnemers maakten zich minder druk om het zogenaamd grote plaatje voor de wereld, of heel Nederland, dan om hun directe leefomgeving.

Ten slotte is van belang dat de mate van creativiteit in het proces wordt gestimuleerd. Behalve door het verschaffen van informatie kan creativiteit gestimuleerd worden door de keuze van stimulerende werkvormen, en andere methoden en technieken van creativiteitsbevordering (Edelenbos en Monnikhof, p. 186). In de praktijk blijken de meeste bijeenkomsten in een standaard format te zijn gedaan. De schriftelijke bijeenkomsten bestonden uit opgestuurde documenten in essayvorm, ondertekend door de indieners, terwijl de fysieke bijeenkomsten vooral bestonden uit een beperkt aantal werkvormen. De meest voorkomende manier was de presentatie met deelnemers en een moderator, waarbij iedereen aan het woord kon komen, en een of meerdere deelnemers een inbreng hadden voorbereid. Een ander veelvoorkomend format was het rondetafelgesprek. De start- en afsluitende bijeenkomsten zijn op een ietwat creatievere manier ingestoken, waarbij gebruik werd gemaakt van sprekers die zich voorbereid hadden, waaronder André Kuipers en toenmalig minister Kamp. Om de bezoekers op de begin- en eindbijeenkomsten te stimuleren iets voor te dragen werden alle deelnemers in verschillende tafels opgedeeld, waarbij elke tafel een gespreksonderwerp had om te bespreken en een moderator het gesprek in te leiden.

Een andere creatieve manier van organiseren was er een die veel overheden gebruikt hebben in hun “van de kook-sessies”. Hierbij werd er lokaal een locatie afgehuurd waar (vers) eten werd bereid, en lokale deelnemers onder leiding van een moderator tijdens het eten in gesprek konden gaan over zaken waarvan zij vonden die met de energietransitie van doen hadden.

“BZK heeft kooksessies georganiseerd met burgers overal in het land. Allerlei wijken, van de Bijlmer tot Wassenaar, en daar zag je eigenlijk dat burgers heel anders tegen de problematiek aankeken.”

(Respondent 2)

6.2.3: Selectie

Zoals in het theoretisch kader gesteld zijn er twee kenmerken van belang om vast te stellen of er een kleine of grote opname is geweest in de selectie van ideeën. Allereerst de vraag op welke wijze, wanneer en door wie werd de selectie gedaan in het interactieve proces? In dit stuk zullen de normen variatie en selectie feitelijk tweemaal behandeld worden. Eerst zal er gekeken worden naar de selectie en variatie van het proces van de Energiedialoog; oftewel wat voor ideeën er absoluut gezien zijn opgehaald. Vervolgens zal er gekeken worden naar de selectie van variatie van de Energiedialoog in de Energieagenda.

In het proces van de Energiedialoog tot aan de oplevering van de Energieagenda vond constant selectie plaats. Door de overheid waren voorafgaand aan het project vier overkoepelende thema's opgesteld; 'verwarming', 'vervoer', 'kracht & licht', en 'industrie'. De bijeenkomsten in de Energiedialoog moesten vallen binnen één of meer van deze vier onderwerpen. De bijeenkomsten mochten naar eigen wens worden ingevuld binnen de thema's door de organisatoren. De thema's vormden dus de voorselectie door een vorm van agendastelling en brede probleemdefiniëring. Echter als alle participerende burgers besloten om een bijeenkomst over kernenergie te organiseren, dan had de Rijksoverheid hier niet op in kunnen grijpen doordat de bijeenkomsten van burgers en de projectorganisatie op afstand stonden van elkaar. De organisatoren van bijeenkomsten, en dus niet de projectorganisatie van de Energiedialoog, deden gedurende de Energiedialoog aan selectie op ongeprogrammeerde momenten doordat burgers zelf konden kiezen voor een onderwerp voor hun bijeenkomsten, en de informatie hierover moesten terugsturen naar de projectorganisatie van de Energiedialoog. Deze selectie gaf aan welke onderwerpen speelden onder de burgers. Immers; als een burger geen interesse had in een onderwerp, zou er geen bijeenkomst over worden georganiseerd.

De impliciete selectie vond achteraf plaats op een geprogrammeerd moment; na de afsluiting van het participatietraject van de Energiedialoog, doordat alle ontvangen informatie door de projectgroep werd voorgelegd aan een onafhankelijke partij, Twynstra Gudde, die de informatie verwerkten tot een einddocument. Opmerkelijk aan dit document was dat respondenten uit de projectorganisatie van de Energiedialoog aangaven dat een eerste versie van dit document is afgewezen vanwege het feit dat het verslag "te gekleurd" zou zijn, waarna de tweede versie wel is geaccepteerd. Dit document was vervolgens een van de bouwstenen van de Energieagenda. Voorafgaand aan deze impliciete selectie was er geen mogelijkheid tot inzien van de mechanismen van het selectieproces, gedaan door ambtenaren van EZ, en achteraf was er geen mogelijkheid om input te leveren op het einddocument.

De tweede vraag is; wat is het eindproduct van het interactieve beleidsproces, en hoe is de inhoud uit het interactieve beleidsproces daarin terug te vinden? Ook hierop zijn meerdere antwoorden van toepassing. De directe uitkomst van de Energiedialoog was het einddocument van Twynstra Gudde "Oogst en inzichten uit de Energiedialoog". Echter valt de werkelijke waarde van dit einddocument te betwisten. Het document is een samenvatting in verhaalvorm van alle fysieke bijeenkomsten die zijn gehouden in de Energiedialoog. De tweede stap in het eerste eindproduct is de kamerbrief betreffende de Energiedialoog van november 2016 (EZ, 2016c). Deze kamerbrief geeft een uitleg van het proces van de Energiedialoog, met in de bijlage een korte samenvatting per bijeenkomst van alle fysieke en onlinebijeenkomsten van de Energiedialoog. Het echte einddocument dat wordt behandeld in het onderzoek is de Energieagenda; het document van het ministerie van EZ waarin zij

in hoofdlijnen hun kerndoelen en toekomstvisie met bijbehorende praktische doelen en uitleg weergegeven tot 2050.

Om vast te kunnen stellen of de selectie goed is verlopen zal gekeken worden naar de wijze waarop de Energiedialoog terug te vinden is in de Energieagenda. In de casus Energiedialoog is het ingewikkeld om te bewijzen dat burgers ideeën hebben ingebracht die niet al eerder werden onderzocht als toekomstig beleid in de Energieagenda door het ministerie van Economische Zaken. Echter wordt in de Energieagenda een aantal malen wel direct verwezen naar ideeën uit de Energiedialoog (EZ, 2016a). In onderstaande tabel 9 is in de eerste kolom een opsomming te zien van elke keer dat er in de Energieagenda is verwezen naar de Energiedialoog. In de tweede kolom is van elke quote uit de Energieagenda het bijbehorende paginanummer gegeven. In de derde kolom is te zien wat de bijbehorende code van elke quote is als we de codes uit tabel 7 in hoofdstuk 5.2 aanhouden. Zoals eerder genoemd staan de codes voor de verschillende onderwerpen en sub-onderwerpen waarin alle 216 bijeenkomsten van de Energiedialoog globaal gesorteerd konden worden. In tabel 10 zijn de categorieën en hun bijbehorende codes nogmaals weergegeven. In de derde kolom is te zien hoe vaak de categorie is voorgekomen als onderwerp van een bijeenkomst in de Energiedialoog. In de meest rechtse kolom is te zien door middel van een kruis of vinkje of de desbetreffende categorie met verwijzing naar de Energiedialoog wordt benoemd in de Energieagenda.

Individuele bijeenkomsten en ideeën uit de Energiedialoog worden niet aangehaald in de Energieagenda, maar meerdere hoofdcategorieën zoals besproken in hoofdstuk 5.3 komen direct terug in de Energieagenda, zoals te zien is in onderstaande tabel 9. In tabel negen is te zien of de categorieën die eerder in hoofdstuk 5.3 zijn vastgesteld minimaal één keer benoemd worden in de Energieagenda mét expliciete verwijzing naar de Energiedialoog. Ter verduidelijking; in tabel 9 is te zien dat in de Energieagenda op pagina's 65 en 85 wordt gesproken over het feit dat er "Slimme planning en duidelijke regie is nodig vanuit de Rijksoverheid." (EZ, 2016a). Hierbij wordt direct verwezen naar het feit dat dit onderwerp meerdere malen is besproken door deelnemers van de Energiedialoog. Zoals in tabel 10 te zien is passen deze opmerkingen in categorie H2 "Rol Rijksoverheid (wat is de rol van de Rijksoverheid, en specifieke adviezen voor de Rijksoverheid)". Een ander voorbeeld is dat in tabel 9 te zien is dat er in de Energieagenda op pagina 54 wordt genoemd dat "CCS zal waarschijnlijk deel uitmaken van de energietransitie.". Volgens tabel 9 valt deze uitspraak onder code B5. Wanneer er gekeken wordt naar tabel 10 is te zien dat code B5 staat voor het "Behalen doel energietransitie (alternatieve energiebronnen, CCS en CCU)". De bijbehorende code is dus correct.

Opmerking hierbij is dat er ook oplossingen naar voren kwamen in de Energieagenda die direct zijn besproken in de Energiedialoog, maar dat er bij deze oplossingen in de Energieagenda niet direct werd verwezen naar de Energiedialoog. Omdat niet objectief te bewijzen is of deze oplossingen beïnvloed zijn door de Energiedialoog zijn deze oplossingen uit tabel 10 weggelaten. Ter verduidelijking; Er zijn meerdere innovatieve oplossingen benoemd in de Energieagenda. Dit onderwerp is veelvuldig naar voren gekomen in de Energiedialoog, te zien aan code B2, "Behalen doel energietransitie (innovatieve oplossingen)", in tabel 10. Echter is bij geen van deze innovatieve oplossingen in de Energieagenda direct verwezen naar de Energiedialoog. Tabel 10 is een bewerking van tabel 7 uit hoofdstuk 5.2, aangevuld met data uit de Energieagenda.

Onderwerpen uit de Energiedialoog die direct worden benoemd in de Energieagenda	Pagina in de Energieagenda waarnaar verwezen wordt	Bijbehorende code van het overkoepelende onderwerp
De focus op CO₂-reductie.	24-25	A1
De focus op het EU Emissions Trading System (ETS).	25	B1
Lokale energieproductie door burgers en coöperaties zorgt voor meer bewustzijn en draagvlak voor de energietransitie.	42	A1&B4&F2
Het effect van de marktinrichting en flexibiliteit verdient aandacht.	45	H3
Er moeten investeringen in de elektriciteitsnetten en energiebesparing plaatsvinden.	45	E1
Er moet gekeken worden naar de heffing van energiebelasting.	46	H2
Het belang van de sector die gebruik maakt van hoge-temperatuurwarmte wordt onderschreven.	49	D1
Voor bedrijven die de transitie niet weten te maken, is uiteindelijk geen plaats in een CO₂-arme economie.	51	C3
CCS zal waarschijnlijk deel uitmaken van de energietransitie.	54	B5
De Rijksoverheid zal inzetten op een betere financiering en governance van de energietransitie.	59	C2
Slimme planning en duidelijke regie is nodig vanuit de Rijksoverheid.	65&85	H1
De energietransitie heeft gevolgen voor de directe leefomgeving van mensen, wat vraagt om een lokale dialoog.	90	F1
Decentrale overheden lieten merken dat zij ambities hebben om ruimtelijk beleid te intensiveren. De Rijksoverheid wil dit graag faciliteren.	94&96	H2
Er wordt erkend dat er behoefte is aan een langetermijnvisie van de Rijksoverheid.	100	H1
In de praktijk blijkt dat de opschaling van kansrijke technologieën zoals bijvoorbeeld hoogwaardige vergassing, geothermie en mono-mestvergisting om maatwerk vragen. De knelpunten zijn per technologie namelijk zeer verschillend.	101	B2
Er moet een betere leidraai vanuit de Rijksoverheid komen met betrekking tot de nationale innovatie-inspanning.	102-103	A1&H1

Tabel 9: Onderwerpen uit de Energiedialoog die direct worden benoemd in de Energieagenda. Gegevens afkomstig uit de Energieagenda 2016, Ministerie van Economische Zaken, Den Haag.

Overkoepelend onderwerp van bijeenkomsten	Code van het onderwerp	Aantal keer voorgekomen als onderwerp in bijeenkomsten	Onderwerp met verwijzing benoemd in de Energieagenda?
Algemene informatie rond de energietransitie	A1	19	✓
Behalen doel energietransitie (ETS-systeem)	B1	6	✓
Behalen doel energietransitie (innovatieve oplossingen)	B2	20	✓
Behalen doel energietransitie (aardgasgerelateerde onderwerpen)	B3	23	☒
Behalen doel energietransitie (zonne-energie)	B4	5	✓
Behalen doel energietransitie (alternatieve energiebronnen, CCS en CCU)	B5	17	✓
Economische kant/kans energietransitie (diversen)	C1	3	☒
Economische kant/kans energietransitie (financiering van de energietransitie)	C2	7	✓
Economische kant/kans energietransitie (veranderende verdienmodellen)	C3	13	✓
Hoge temperatuurwarmte	D1	9	✓
Lage temperatuurwarmte	D2	2	☒
Netbeheer in Nederland	E1	5	✓
Omgevingsverandering (openbare ruimte)	F1	18	✓
Omgevingsverandering (sociale en lokale kant van de energietransitie)	F2	15	✓
Persoonlijk probleem (persoonlijke problemen van organisaties)	G1	16	☒
Persoonlijk probleem (persoonlijke problemen van organisaties met specifieke oplossingen)	G2	21	☒
Rol Rijksoverheid (met betrekking tot urgentie van de energietransitie)	H1	23	✓
Rol Rijksoverheid (wat is de rol van de Rijksoverheid, en specifieke adviezen voor de Rijksoverheid)	H2	56	✓
Rol Rijksoverheid (beleidsmatige adviezen en vragen aan de Rijksoverheid)	H3	23	✓

Tabel 10: Onderwerpen die zijn besproken in de Energiedialoog met bijbehorende aantal bijeenkomsten, en aanwezigheid in de Energieagenda. Gegevens afkomstig uit de Energiedialoog.

Kanttekening bij de Energieagenda is dat niet duidelijk wordt gemaakt waarom bepaalde onderwerpen wel, en andere onderwerpen uit de Energiedialoog niet in de Energieagenda terecht zijn gekomen. Daarnaast moet worden onthouden dat de Energieagenda geen rigide beleidsdocument is, en dat het volgende kabinet hiervan mag afwijken. Hierbij moet het politieke aspect in acht gehouden worden dat in de Energieagenda wellicht de keuze is gemaakt voor een politiek correcte visie op energie, wetende dat volgende kabinetten kunnen afwijken van deze visie. Edelenbos en Monnikhof baseren zich in hun participatieladder op de relatie tussen burgerparticipatie en het uiteindelijke beleid.

6.2.4: Absorptievermogen

Als we nu kijken naar tabel 11, eerder gezien in het theoretisch kader, waarin de subcategorieën van het absorptievermogen zijn weergegeven, is te zien dat uit bovenstaande informatie blijkt dat de Energiedialoog op de norm van absorptievermogen valt in te delen in de categorie 'selectieomgeving als schild'. Dit kan ook benoemd worden als zijnde een matig absorptievermogen. In figuur 6 is de Energiedialoog ingedeeld in de grafiekweergave van het absorptievermogen, zoals eerder gezien in het theoretisch kader. De x-as geeft de mate van variatie van het proces aan, terwijl de y-as de mate van selectie weergeeft. Hoe hoger en meer naar rechts in de figuur een project zich bevindt, hoe hoger de mate van absorptievermogen.

Er is een grote variatie aan ideeën, oplossingen en opmerkingen geweest in de Energiedialoog, maar een kleine selectie. Hoewel uit tabel 10 lijkt te blijken dat maar 5 van de 19 categorieën van onderwerpen in de Energiedialoog, namelijk B3, C1, D2, G1, en G2, niet zijn teruggekomen in de Energieagenda, lijkt een diepere kijk naar de manier waarop deze zaken terugkwamen in de Energieagenda te wijzen op een ander verhaal. Allereerst geeft tabel 10 19 verschillende gelegenheden weer waarop een onderwerp werd aangehaald met directe verwijzing naar de Energiedialoog. Het onderwerp met code H2, "Rol Rijksoverheid (wat is de rol van de Rijksoverheid, en specifieke adviezen voor de Rijksoverheid)", zoals te zien in tabel 10, is echter in 56 verschillende Energiedialoogbijeenkomsten naar voren gekomen, en maar 3 maal in de Energieagenda. Categorie B3 is in de Energiedialoog in 23 verschillende bijeenkomsten genoemd. In de Energieagenda is echter nul keer verwezen naar het feit dat dit onderwerp zo prominent naar voren kwam in de Energiedialoog. Hetzelfde geldt voor de categorieën G1 en G2, hoewel als argument hiervoor gezegd kan worden dat deze Energiedialoog-input vooral gericht was op het eigen gewin van de indieners, gezien deze categorie staat voor persoonlijke problemen van organisaties, en de Energieagenda een visie is op nationaal niveau.

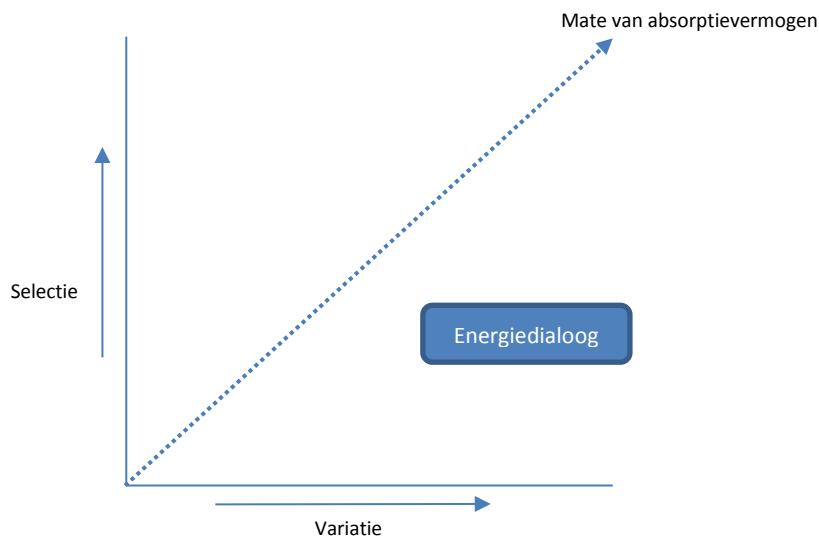
De Energiedialoog werd in de Energieagenda vooral gebruikt als één van de vele redenen die werden aangehaald voor oplossingen in de toekomstvisie van het ministerie. Wanneer er bijvoorbeeld werd gesproken over CCS als "onmisbare technologie om de klimaatdoelen te halen", werd erbij vermeld dat dit ook in de Energiedialoog "breed werd gezien als een goede manier om een deel van de beoogde CO₂-reductie te realiseren" (EZ, 2016a, p. 56). De vermelding van de Energiedialoog wordt gebruikt als aanvullende rechtvaardiging, maar niet als onderliggende wezenlijke reden. Ditzelfde geldt bijvoorbeeld voor de quote op pagina 49 van de Energieagenda; "Nederland heeft een sterke energie-intensieve industrie die behoort tot de wereldtop. Belangrijke sectoren zijn onder andere raffinage, chemie, basismetaal, bouwmaterialen, papier en voeding. Deze industrie, die gebruik maakt van hoge temperatuurwarmte, is van groot belang voor de Nederlandse economie.". Op het eerste gezicht lijkt dit aan te geven dat de overheid het belang van de hoge-temperatuurwarmtegebruikers in Nederland onderschrijft. Echter de daaropvolgende zin in de Energieagenda; "Ook in de Energiedialoog is het belang van deze sector breed onderschreven." lijkt aan te geven dat het feit dat dit onderwerp in de Energiedialoog is besproken een bijkomstigheid is, en geen prioriteit (EZ, 2016a, p. 49). Dit gebeurt nogmaals bij de quote op pagina 100. Hierin wordt gesteld dat "De Energiedialoog leert dat partijen die investeren in onderzoek, ontwikkeling en demonstratie een sterke behoefte hebben aan duidelijke keuzes van het Rijk, gericht op de lange termijn en met langjarige (financiële) zekerheden" (EZ, 2016a, p. 100). In de voetnoot echter wordt vermeld dat deze informatie van de Nationale Wetenschapsagenda, de Adviesraad voor wetenschap, technologie en innovatie, én uit de Energiedialoog komt. Geen van de gevonden informatie in de

Energiedialoog die direct verwijst naar de Energieagenda als bron heeft de Energiedialoog als voornaamste of enige aanleiding.

Opname in selectie van ideeën	Klein	Groot
Variatie aan ideeën Klein	Stoïcijnse variatieomgeving: Geringe diversiteit en innovatie worden verkleurd of geheel niet toegelaten in de uitkomsten. Het absorptievermogen van het interactieve beleidsproces is klein.	Saaie variatieomgeving: Geringe diversiteit en innovatie worden ongeschonden toegelaten in de uitkomsten. Het absorptievermogen van het interactieve beleidsproces is matig.
Groot	Selectieomgeving als schild: Ideeën uit de variatiefase worden gekleurd of geheel niet toegelaten in de uitkomsten. Het absorptievermogen van het interactieve beleidsproces is matig.	Selectieomgeving als spons: Ideeën uit de variatiefase worden ongeschonden toegelaten in de uitkomsten. Het absorptievermogen van het interactieve beleidsproces is groot.

Tabel 11: Subcategorieën van het absorptievermogen (Edelenbos en Monnikhof, 2001, p. 184)

Figuur 6. Het absorptievermogen van de Energiedialoog. Tabel bewerkt van Edelenbos en Monnikhof (2001, p. 202).

Hoofdstuk 7: Conclusies

Dit hoofdstuk zal alle informatie die tot dit punt is verkregen samenvatten, en antwoord geven op de verschillende deelvragen die vooraf zijn opgesteld, namelijk;

1. Hoe wordt burgerparticipatie toegepast door de overheid binnen de Energiedialoog?
2. Hoe wordt de Energieagenda gebruikt voor het opstellen van beleid met betrekking tot energieonderwerpen?
3. Hoe past de uitvoering van de Energiedialoog binnen de participatieladder van Edelenbos en Monnikhof?

Om tot een beantwoording van deze vragen te komen, zal er eerst per deelvraag worden stilgestaan bij de belangrijkste relevante aspecten van het onderzoek, waarna er per deelvraag een antwoord zal worden gegeven.

Zoals eerder vastgesteld in hoofdstuk twee was het originele doel van de Energiedialoog om Nederlandse burgers, bedrijven en organisaties mee te laten praten over toekomstig energiebeleid, en hun mening te vragen over onderwerpen met betrekking tot dit onderwerp. Hoewel de Energiedialoog geen referendummogelijkheid bood aan de deelnemers, en er vooraf door de overheid geen beloftes zijn gedaan over de exacte vertaling van de Energiedialoog naar toekomstig beleid, heeft de Energiedialoog meer resultaten opgeleverd dan alleen het eindverslag, en de bijbehorende samenvattingen van bijeenkomsten. De Energiedialoog heeft er namelijk ook voor gezorgd dat de overheid een beter beeld kreeg van de thema's en issues die spelen rondom energie, de onderlinge verhoudingen in het energieveld, de posities die partijen innemen binnen dit veld, hoe een dergelijk project met burgerparticipatie op nationale schaal ingericht kan worden, en de positieve en negatieve punten rondom een dergelijk project op nationale schaal. Dit helpt de overheid ook in de transitieperiode tussen kabinetten in. In dit onderzoek is geprobeerd te zoeken naar de manier waarop de Energiedialoog is uitgevoerd, en in hoeverre de resultaten van de Energiedialoog terug te vinden zijn in de Energieagenda.

7.1 Deelvraag 1: Hoe wordt burgerparticipatie toegepast door de overheid binnen de Energiedialoog?

De Energiedialoog is een interdepartementaal project van de ministeries van Economische Zaken (EZ), Infrastructuur en Milieu (I&M) en Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (BZK) op nationaal niveau waarin zij heel Nederland, individueel of gemeenschappelijk, uitnodigt om mee te denken over de toekomst van de Nederlandse energievoorziening, de energietransitie en de keuzes die daarmee gepaard gaan. De Energiedialoog liep van 7 april tot 8 juli 2016 en diende als input voor de Energieagenda, het document dat de kerndoelen en richting aangeeft waarin het ministerie van Economische Zaken het energiebeleid in Nederland zou willen sturen. Het document geeft een visie weer, met bijbehorende praktische doelen en uitleg voor toekomstig energiebeleid. De Energiedialoog bestond uit een aantal offline en onlineonderdelen. De projectorganisatie richtte zich hoofdzakelijk op de bijeenkomsten en input van de burgers, bedrijven, maatschappelijke organisaties, wetenschappers en overheden die werden gestimuleerd om met de overheid en met elkaar in gesprek te gaan over de manier waarop men in 2050 in Nederland een CO₂-arme energievoorziening kan realiseren. Van tevoren waren er vier thema's opgesteld met betrekking tot energie. Iedere burger was vrij om een bijeenkomst binnen een of meer van deze thema's te organiseren.

De bijeenkomst, open of gesloten voor publiek, moest voor de aanvangsdatum worden aangemeld bij Mijnenergie2050, waarbij voor iedere organisator van een bijeenkomst vrij stond om een waarnemer van de RVO uit te nodigen. Achteraf stuurde de projectorganisatie van de Energiedialoog een verzoek om een samenvatting van de georganiseerde bijeenkomst te sturen naar Mijnenergie2050. Binnen de Energiedialoog werd geen gewicht gegeven aan de achtergronden van deelnemers. Burgers konden dus participeren door bijeenkomsten te organiseren in het kader van een of meer van de vier vooraf opgestelde thema's, of burgers konden online gespreksverslagen, opiniestukken en standpunten publiekelijk delen op de openbare website van de Energiedialoog.

7.2 Deelvraag 2: Hoe wordt de Energieagenda gebruikt voor het opstellen van beleid met betrekking tot energieonderwerpen?

Zoals eerder vermeld is de Energieagenda het document met de visie van het ministerie van EZ op de energietoekomst van Nederland. Op basis van energiefunctionaliteiten wordt de energietransitie geschetst, en welke beleidsinspanningen daarbij zouden kunnen horen. Dit om Nederland en de wereld te laten zien welke koers het kabinet van plan is te gaan varen.

In de praktijk was de Energiedialoog en de bijbehorende informatieverzameling de laatste stap vòòr de Energieagenda. In de praktijk staat de beleidsmotor echter niet stil tijdens de Energiedialoog. Respondent twee gaf aan dat met het oog op de toekomst een aantal vraagstukken rondom governance, de bruikbare instrumentaria, en de uitvoering van een mogelijke klimaatwet achter de schermen door het team van de Energiedialoog informeel al worden voorbereid, zodat als een volgend kabinet besluit in dezelfde richting door te gaan met het milieubeleid, er deze periode tussen kabinetten in niet stilgestaan wordt. Deze manier van beleid voorbereiden is wel onder voorbehoud, aangezien dit gebeurt in de periode tussen kabinetten en bijbehorende regeerakkoorden in.

Hoewel in deze scriptie waarde wordt gehecht aan de Energieagenda als zijnde het slotdocument van een kabinetsperiode met betrekking tot energie, is het document in de praktijk niet meer dan een niet-bindend beleidsdocument van het kabinet-Rutte II. Het volgende kabinet kan ervoor kiezen om dit document naast zich neer te leggen, aangezien de Energieagenda zelf geen bindende kracht heeft. De Energieagenda geeft de politieke stand op het moment van schrijven weer, en mogelijk de wijze waarop het kabinet het energiebeleid zou uitvoeren als zij tot het jaar 2050 aan de macht zou zijn; maar ook dit kan niet met zekerheid gesteld worden.

7.3 Deelvraag 3: Hoe past de Energiedialoog binnen de participatieladder van Edelenbos en Monnikhof?

De Energiedialoog had als doel om zoveel mogelijk informatie te verzamelen en deze informatie te gebruiken als bouwsteen voor de Energieagenda tussen 2023 en 2050. Uit interviews met betrokken respondenten bleek dat er vooraf opzettelijk voor een vage verwoording van de waarde van het eindproduct van de Energiedialoog gekozen is, om het politiek gezien in te dekken. Daarnaast werd aangegeven dat het doel van de projectorganisatie was om alle informatie uit de buitenwereld te verzamelen en in het eindverslag te krijgen. De stap tussen de bevindingenrapportage en de Energieagenda is een politiek proces. De verkregen openbare informatie rondom de Energiedialoog spreekt ook meerdere malen over de Energiedialoog als "bouwstenen voor de Energieagenda". Dit wordt onder meer aangegeven op de projectwebsite van de Rijksoverheid over de Energiedialoog, alsmede in de Energieagenda zelf (Rijksoverheid, 2017a) (EZ, 2016a, p.5). De formulering dat de

Energiedialoog “een van de bouwstenen van de Energieagenda is”, is dan ook deels bedoeld als nuancering richting de politiek (EZ, 2016a, p. 6). De zwakte van de Energieagenda op dat moment werd ook al erkend door respondent twee, waar hij stelde dat de Energiedialoog ook gezien kon worden als een vorm van informatieverzameling voor een volgend kabinet. Hierdoor is de Energieagenda een beleidsdocument geworden van het kabinet-Rutte II aan het daaropvolgende kabinet, zonder echte besliskracht, aangezien het volgende kabinet de controle heeft over het energiebeleid in hun kabinetsperiode.

Om tot een antwoord op de vraag te komen op welke sport van de participatieladder de Energiedialoog zich bevindt moet gekeken worden naar de kenmerken van elke sport, en of deze kenmerken terugkomen in de informatie die is verzameld over de Energiedialoog. Wanneer er gekeken wordt naar het proces van de Energiedialoog, valt op dat een aantal kenmerken de Energiedialoog direct uitsluiten van de hoogste treden van de participatieladder van Edelenbos en Monnikhof. De vijf sporten in oplopende mate van inspraak zijn; ‘Informeren’, ‘Raadplegen’, ‘Adviseren’, ‘Coproduceren’ en ‘Meebeslissen’. Omdat er binnen de Energiedialoog vooraf geen beloften zijn gedaan over een politieke verbintenis aan de uitkomsten, vallen de hoogste twee sporten ‘Coproduceren’ en ‘Meebeslissen’ direct af (Edelenbos en Monnikhof, 2001, p. 243). De eerste sport ‘Informeren’ houdt in dat de politiek en het bestuur de agenda opmaken voor de besluitvorming, en de betrokkenen hiervan op de hoogte houden. De tweede sport duidt aan in dat politiek en bestuur de agenda bepalen, maar gebruik maken van de betrokkenen als gesprekspartner. De gesprekspartners helpen met de informatieaanlevering, maar er worden geen harde afspraken gemaakt om deze informatie daadwerkelijk te gebruiken in het eindproduct. Uit een analyse van het beleidsproces blijkt dat trede drie in de casus Energiedialoog inhoudt dat de politiek, in ons geval toenmalig minister Kamp van Economische Zaken en de daaropvolgende minister van Economische Zaken, in de Energieagenda en het daaropvolgende beleid, kan afwijken van de aangeleverde informatie in het einddocument van de Energiedialoog, zoals aangeleverd door onder andere Twynstra Gudde. In de casus Energiedialoog is te zien dat de overheid dus voldoet aan de trede ‘Adviseren’.

7.4 Hoofdvraag: In hoeverre komt de burgerparticipatie, zoals gebruikt in de Energiedialoog, terug in de Energieagenda van minister Kamp van 7 december 2016?

Om tot een antwoord te komen op deze vraag is gebruik gemaakt van de theorie van Edelenbos en Monnikhof uit 2001. Zij hebben een manier beschreven om aan de hand van de mate van variatie en selectie vast te stellen het absorptievermogen van een participatietraject vast te stellen. Binnen dit onderzoek is niet de gehele theorie van Edelenbos en Monnikhof van toepassing; de normen ‘draagvlak’ en ‘de mening van deskundigen’ zijn normen die een oordeel vellen over de kwaliteit van het eindproduct van het participatietraject. Aangezien in dit onderzoek de Energieagenda als eindproduct wordt aangehouden, maar de Energieagenda een niet-bindend beleidsdocument is dat vooral een toekomstvisie weergeeft, en geen strikt beleid vaststelt, zijn deze twee normen niet van toepassing. De derde norm absorptievermogen, geeft de kwaliteit van het proces weer. Deze is hoofdzakelijk gebruikt in dit onderzoek. Uit de verzamelde informatie blijkt dat de overheid is geslaagd in het voeren van een nationaal project over energie, de Energiedialoog. In de participatieladder van Edelenbos en Monnikhof past het project op de middelste trede ‘adviseren’, omdat de burgers mochten helpen met de informatieverzameling, maar de politiek in haar beleid

beargumenteerd mocht afwijken in de implementatie. De Rijksoverheid heeft in het project ruim meer bijeenkomsten gehad dan zij van tevoren had verwacht, en heeft dus ook meer data mogen verzamelen dan zij van tevoren had verwacht. Deze data zijn samengevat en gebruikt als input voor de Energieagenda. De variatie van verzamelde ideeën, van de Energiedialoog bleek uiteindelijk hoog te zijn. Er is een grote variatie aan ideeën, oplossingen en opmerkingen geweest in de Energiedialoog, maar een kleine selectie. Hoewel aanvankelijk leek te blijken dat maar 5 van de 19 categorieën van onderwerpen in de Energiedialoog niet zijn teruggekomen in de Energieagenda, blijkt een diepere kijk naar de manier waarop deze zaken terugkwam in de Energieagenda te wijzen op een ander verhaal. Hoewel bijna alle categorieën van onderwerpen die werden besproken door burgers, overheden en organisaties werden benoemd in de Energieagenda, werd in de Energieagenda de Energiedialoog vooral gebruikt als één van de vele redenen die werden aangehaald voor oplossingen in de toekomstvisie van het ministerie. De aanwezigheid van de Energiedialoog in de Energieagenda is onmiskenbaar, maar de waarde van deze aanwezigheid valt te betwisten.

Achteraf bekeken komt dit in theorie overeen met wat er vooraf gesteld werd door de Rijksoverheid met betrekking tot het participatiesysteem wat zij zouden aanhouden. Dit betekent dat het onderzoeksmodel uit hoofdstuk 3.3 een correcte weergave is geweest van de werkelijkheid. Kanttekening bij het conceptueel model is dat het correct is onder voorbehoud. Er kan nog geen oordeel gegeven worden over de waarde van de Energieagenda voor toekomstig energiebeleid, omdat dit afhankelijk is van het daadwerkelijk gevoerde energiebeleid van het volgende kabinet. Op meerdere momenten is aangegeven dat de Energiedialoog gebruikt zou worden als één van de bouwstenen van de Energieagenda. Daarnaast geeft een analyse van de treden van de participatieladder aan dat de overheid beargumenteerd mag afwijken in de implementatiefase van het project. Hier heeft het ministerie van EZ dan ook gebruik van gemaakt. Daarnaast is de Energieagenda een niet-bindend beleidsdocument waarin een visie op de toekomst wordt geschetst, en geeft het de politieke stand op het moment van uitgave weer. Het volgende kabinet zou ervoor kunnen kiezen om dit document naast zich neer te leggen.

Hoofdstuk 8: Aanbevelingen en discussie

In dit hoofdstuk zal worden gereflecteerd op de bevindingen uit het onderzoek en zullen er aanbevelingen gedaan worden voor toekomstig onderzoek en participatietrajecten in Nederland.

8.1 Aanbevelingen vervolgonderzoek

Uit de verzameling van empirische informatie en de data-analyse komen nog verschillende kennishiaten met betrekking tot burgerparticipatie naar voren. Er is een opening voor vervolgonderzoek naar de relatie tussen de Energieagenda en toekomstig energiebeleid. Zodra het kabinet dat volgt op het kabinet-Rutte II energiebeleid uitvoert, kan dit getoetst worden aan de Energieagenda. Dit kan een aantal dingen betekenen; wanneer een toekomstig kabinet zich houdt aan de Energieagenda dan zou dit een positieve precedentwerking kunnen hebben voor toekomstige officiële agenda's, de continuïteit van beleid over verschillende kabinetten heen, en politiek vertrouwen tussen verschillende kabinetten.

Een ander kennishiaat dat naar voren is gekomen is de onduidelijkheid van het beleidsproces. Vervolgonderzoek zou zich kunnen richten op wat de unieke onderdelen van besluitvormingsprocessen zijn binnen een ministerie. Hier zou de praktijk van de ambtenarij gecombineerd kunnen worden met de politieke werkelijkheid. Aangeraden wordt om dit onderzoek intern in een ministerie te laten doen.

8.2 Aanbevelingen toekomstige participatietrajecten

Uit dit onderzoek is gebleken dat sommige projecten zich beter lenen voor participatietrajecten dan anderen. Hoewel geen puur objectief antwoord gegeven is op de hoofdvraag, legt dit feit iets bloot over dit nationale project. Een project op nationale schaal, zonder eindproduct met praktische stappen die uitgevoerd worden, lijkt vooral nuttig te zijn voor het louter ophalen van informatie en meningen van het publiek. Wanneer de initiatiefnemer, in onze casus de Rijksoverheid, burgers ook een daadwerkelijke stem in het eindproduct wil geven, zijn dergelijke grootschalige projecten minder geschikt dan kleinschaligere projecten. Uit de casus is gebleken, hoewel niet direct generaliseerbaar voor alle toekomstige participatieprojecten, dat een algemeen onderwerp als 'toekomstig energiebeleid' vooral professionals trekt die al betrokken zijn bij het onderwerp. Als de Rijksoverheid de doorsnee burger wil bereiken, dan zijn er veranderingen nodig in het participatieproces.

Een mogelijke verandering is dat het onderwerp van een participatietraject op enigerlei manier direct van toepassing is op de deelnemers. 'Toekomstig energiebeleid' leek in de casus niet voldoende tot de verbeelding sprekend voor het algemene publiek. Uit eigen ervaring tijdens mijn stageperiode bij Essent leek het publiek pas geprikkeld te worden wanneer onderwerpen werden aangesneden die hen direct zouden raken. De mogelijke sluiting van de kolencentrale van RWE in de gemeente Geertruidenberg, in verband met de uitfasering van steenkool en andere fossiele brandstoffen, raakte een grote groep mensen, die graag wilden meepraten en informatie wilden ontvangen hierover. Wanneer deze zelfde groep mensen echter werd gevraagd naar wat de Rijksoverheid op landelijk niveau aan energiebeleid moest uitvoeren, bleek de interesse ineens een groot stuk verminderd.

Een tweede meer procesmatige aanbeveling is dat de Rijksoverheid duidelijker moet zijn in het uiteindelijke doel van een participatietraject. In de casus bleek het meermalen te ontbreken aan duidelijkheid over de waarde van de Energiedialoog. Er werd meerdere malen gehamerd op het feit

dat de Energiedialoog ‘een bouwsteen zou zijn van de Energieagenda’, maar deze verwoording schepte geen duidelijkheid voor de deelnemers over wat er daadwerkelijk met de opgehaalde informatie gedaan zou gaan worden.

Tot slot kan er meer zicht worden gegeven op de exacte stappen die de Rijksoverheid zet tijdens het beleidstraject, van conceptie tot oplevering van het eindproduct. In de casus leek er sprake te zijn van een ‘black box’ tussen de oplevering van input aan de projectorganisatie door deelnemers, en oplevering van het eindproduct. Deelnemers hadden geen zicht op welke stappen waren ondernomen, en waarom onderdelen van de Energiedialoog wel of niet werden geïncorporeerd in de Energieagenda. Het ontbrak de deelnemers ook aan throughputlegitimiteit, oftewel de mogelijkheid van deelnemers om na levering van input later in het beleidsproces nogmaals de mogelijkheid te krijgen om feedback op hun eigen input te leveren, een verduidelijking te geven van de geleverde informatie, en om mogelijke fouten in de vertaling naar de samenvatting achteraf te voorkomen. Het ontbrak de organisatie aan communicatie naar de buitenwereld. Hierin kunnen nog stappen gezet worden.

8.3 Discussie resultaten en onderzoek

Allereerst bleek het in de praktijk lastig om het onderzoek zo specifiek en beknopt mogelijk te houden. Elke vraag die opgesteld werd om tot beantwoording van de hoofdvraag te komen riep direct een verzameling andere vragen op, die je ook wil beantwoorden. Dit proces leek geen einde te kennen.

Daarnaast waren er ook imperfecties in het gebruik van de theorie. Uit de theorie van Edelenbos en Monnikhof bleek vooraf al dat het objectief meten van burgerparticipatie een moeizaam proces is. De mate van burgerparticipatie is meetbaar, maar hier een objectief label en definitieve conclusie aan verbinden is ingewikkeld. Ook is de relatieve waarde van burgerparticipatie in een project te bediscussiëren. De objectief gemeten resultaten van het onderzoek geven weer dat er sprake is van een ruime variatie en selectie binnen het participatietraject van Energiedialoog tot Energieagenda. Daarnaast is er gesteld dat het project op de participatieladder op de trede ‘Adviseren’ is in te delen, waarbij de agenda wordt samengesteld door de politiek en het bestuur, maar betrokkenen de mogelijkheid wordt gegeven om problemen aan te dragen en oplossingen te formuleren. De politiek mag achteraf beargumenteerd afwijken van deze inbreng. Op het eerste gezicht lijkt deze instelling verstandig en redelijk. Wanneer hier echter een oordeel over geveld moet worden in de analyse, wordt het gemis van de normen (1) draagvlak van het beleid onder belanghebbenden en (2) mening van deskundigen over het beleid gevoeld. Het onderzoek geeft een antwoord op het procesverloop, maar zonder oordeel over de waarde van het eindproduct rijst er een aanvullende vraag; kan er een objectief eenduidig antwoord gegeven worden op de onderzoeksvraag? Idealiter was alle informatie met betrekking tot het procesverloop van het beleidsproces en alle beslismomenten beschikbaar en had de hele theorie van Edelenbos en Monnikhof gebruikt kunnen worden. Dit zou betekenen dat er ook een oordeel geveld zou kunnen worden over de kwaliteit van het eindproduct. Hiermee zouden dus beide onderdelen van de theorie, productkwaliteit en besluitvormingsproceskwaliteit, getoetst worden aan de werkelijkheid. Kanttekening bij het gebruik van de theorie van Edelenbos en Monnikhof is dat hun gehanteerde onderzoeksmethode een idealistische norm hanteert, waarbij in de ideale situatie het participatietraject een duidelijk einddocument heeft, met duidelijk uitvoerbare acties. De Energieagenda leent zich lastig voor een dergelijke vergelijking om meerdere redenen.

Allereerst is de Energieagenda een visiedocument, zonder direct uitvoerbare acties. Werkelijk beleid kan dus niet worden getoetst aan het document.

Daarnaast is het beleidsproces met betrekking tot een overkoepelend onderwerp als energie niet transparant. De overheid geeft geen informatie, over wie er allemaal betrokken zijn bij het beleidsproces, wie de echte verantwoordelijkheid heeft, en wie welke beslissingen neemt. Het bleek ingewikkeld om in het beleidsproces aan te wijzen wie of wat vaststelt welke zaken er in de Energieagenda terecht komen. Hoewel vooraf wordt aangegeven dat de Energiedialoog een bouwsteen van de Energieagenda is, bleek het lastig aan te geven wat de andere bouwstenen zijn, omdat het beleidsproces een ambtelijk proces is. Hierop voortbordurend is ook ingewikkeld te verklaren waarom sommige aspecten van de Energiedialoog wel naar voren kwamen in de Energieagenda en andere aspecten niet.

Daarnaast is de Energiedialoog een uniek project geweest, in een unieke setting. De aanwezigheid van zoveel interne en externe factoren, waaronder bijvoorbeeld het politieke klimaat en de mate van burgerinteresse, en de combinatie hiervan, maakt het ingewikkeld om een oordeel te vellen over de repliceerbaarheid en externe validiteit van het onderzoek.

Er zijn zoveel verschillende elementen onderhevig aan de Energieagenda, waaronder ook tegenstrijdigheden. Sommige ideeën die naar voren zijn gekomen in het participatietraject, zoals bijvoorbeeld de implementatie van zonne-energie, bestonden al voordat zij benoemd werden in de Energiedialoog. Als de overheid al plannen gereed had om zonne-energie deel uit te laten maken van haar toekomstplannen, kan er dan gesproken worden over gebruik van burgerparticipatie wanneer burgers voor of tegen zonnepanelen zijn?

Echter zijn er ook positieven om te benoemen. De Rijksoverheid had geen wettelijke verplichting om de informatie uit de Energiedialoog daadwerkelijk te verwerken in de Energieagenda. De beslissing om een participatietraject in te stellen met betrekking tot dit onderwerp was een initiatief van de Rijksoverheid zelf, zonder gedwongen externe component.

Literatuurlijst

Artikelen, beleidsdocumenten en boeken

- Arnstein, S. R. (1969). A ladder of citizen participation. *Journal of the American Institute of planners*, 35(4), pagina's 216-224.
- Edelenbos, J. & Monnikhof, R.A.M. (2001). *Lokale interactieve besluitvorming*. Den Haag: Boom Juridische uitgevers.
- Fox, G.H.; Nolte, G. (1995) *Harvard International Law Journal*, Vol. 36, Issue 1 (Winter 1995), pagina's 1-70. Gibbins en Chalmers, 2008, p. 4317.
- InAxis (2007). *Help! Een burgerinitiatief*.
- Jon Gibbins, Hannah Chalmers, Carbon capture and storage, In *Energy Policy*, Volume 36, Issue 12, 2008, pagina's 4317-4322, ISSN 0301-4215.
- Kamerstukken II 2016-2017, 30 196, 507, p. 30.
- Ministerie van Economische Zaken. (2016a). *Energieagenda – Naar een CO₂-arme energievoorziening*.
- Ministerie van Economische Zaken. (2016b). *Energierapport – Transitie naar duurzaam*.
- Ministerie van Economische Zaken. (2016c). *Kamerbrief over uitkomsten Energiedialoog*.
- Pröpper, I. & Steenbeek, D. (1999). *De aanpak van interactief beleid: elke situatie is anders*. Bussum: Uitgeverij Coutinho.
- Pröpper, I. (2009). *De aanpak van interactief beleid: Elke situatie is anders*. Bussum: Uitgeverij Coutinho, derde herziene druk, 2013.
- Schumpeter, J.A. (1944) *Capitalism, socialism and democracy*. London: Allen & Unwin.
- Sociaal-Economische Raad. (2013). *Samenvatting Energieakkoord voor duurzame groei*.
- Thiel, S. v. (2010). *Bestuurskundig onderzoek: Een methodologische inleiding*. Bussum: Uitgeverij Coutinho.
- Wijzigingswet Elektriciteitswet 1998 en Gaswet (nadere regels omtrent een onafhankelijk netbeheer)*. Overheid.nl. [<http://wetten.overheid.nl/BWBR0020608/2014-08-01>]. Geraadpleegd op 23-4-2017.

Websites

- ACM. *Missie en strategie*. [<https://www.acm.nl/nl/organisatie/missie-visie-strategie/onze-taken/>]. Geraadpleegd op 23-4-2017.
- CBS. (2016a). *Energie; verbruik en producentenprijs naar energiedrager*. [<http://statline.cbs.nl/statweb/publication/?dm=slnl&pa=37281>]. Geraadpleegd op 23-4-2017.

CBS. (2016b). *Verbruik hernieuwbare energie toegenomen naar 5,8%*. [<https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2016/21/verbruik-hernieuwbare-energie-toegenomen-naar-5-8->]. Geraadpleegd op 23-4-2017.

CBS. (2016c). *Nederland voorlaatste op ranglijst EU hernieuwbare energie*. [<https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2016/13/nederland-voorlaatste-op-ranglijst-eu-hernieuwbare-energie>]. Geraadpleegd op 9-5-2017.

CBS. (2017). *Totale finale eindverbruik van energie*. [<https://www.cbs.nl/nl-nl/artikelen/nieuws/2016/21/verbruik-hernieuwbare-energie-toegenomen-naar-5-8-/totale-finale-eindverbruik-van-energie>]. Geraadpleegd op 23-4-2017.

Consumentenbond. (2017). *Energieleverancier kiezen: waar let je op?* [<https://www.consumentenbond.nl/energie-vergelijken/koopadvies>]. Geraadpleegd op 24-2-2017.

ECN.nl. (2016). *Nationale Energieverkenning 2016*. [<https://www.ecn.nl/nl/energieverkenning/>]. Geraadpleegd op 3-3-2017.

EMMA. (2017). *Over ons*. [<http://www.emma.nl/over-ons>]. Geraadpleegd op 25-10-2017.

Energieakkoordser.nl. (2013). *Energieakkoord voor duurzame groei*. [<http://www.energieakkoordser.nl/energieakkoord.aspx>]. Geraadpleegd op 27-11-2016.

Energiewereld.nl. (2015). *Wat is bio-energie?* [<https://www.energiewereld.nl/kennisbank/wat-is-bio-energie>]. Geraadpleegd op 24-4-2017.

Essent. (2017). *De salderingsregeling zonnepanelen voor en na 2020*. [<https://www.essent.nl/content/particulier/energie-besparen/blog/salderingsregeling-zonnepanelen.html>]. Geraadpleegd op 8-5-2017.

Europa-nu. (2016). *Klimaatconferentie Parijs 2015 (COP21)*. [https://www.europa-nu.nl/id/vjmhg41ub7pp/klimaatconferentie_parijs_2015_cop21#up]. Geraadpleegd op 27-11-2016.

Gaslicht.com. (2017). *Netbeheerders gas en elektriciteit*. [<https://www.gaslicht.com/energie-informatie/netbeheerders>]. Geraadpleegd op 8-5-2017.

Globenet. David Wilcox. *Summary of the Guide to Effective Participation*. [<http://www.globenet.org/archives/web/2006/www.globenet.org/horizon-local/partnership/wilcox.html#RTFTOC16>]. Geraadpleegd op 6-8-2016.

Historisch Nieuwsblad. *De Brede Maatschappelijke Discussie over kernenergie*. [<http://www.historischnieuwsblad.nl/nl/artikel/6918/de-brede-maatschappelijke-discussie-over-kernenergie.html>]. Geraadpleegd op 6-8-2016.

Hieropgewekt.nl. (2017). *Lokale energie monitor 2016: gezamenlijke productie energiecoöperaties stijgt met ruim 50%*. [<https://www.hieropgewekt.nl/nieuws/lokale-energie-monitor-2016-gezamenlijke-productie-energiecooperaties-stijgt-met-ruim-50>]. Geraadpleegd op 9-5-2017.

Mijnenergie2050. (2016). *Waarom de Energiedialoog?* [<http://mijnenergie2050.nl/Over/default.aspx>]. Geraadpleegd op 27-11-2016.

Netbeheer Nederland. *Regulering*.

[<http://www.netbeheernederland.nl/themas/dossier/?dossierid=11010055&title=Regulering&subtitel=Verdieping&tab=2>]. Geraadpleegd op 23-4-2017.

Nieuwsuur. *Historische uitspraak over klimaatbeleid*. [<http://nos.nl/nieuwsuur/artikel/2043231-historische-uitspraak-over-klimaatbeleid.html>]. Geraadpleegd op 23-5-2016.

Nederlands Juristenblad. *Stb. 2006, 614 Juridische splitsing netbeheer en productie/levering*.

[<http://www.njb.nl/wetgeving/staatsbladen/import/juridische-splitsing-netbeheer-en-productie.3715.lynkx>]. Geraadpleegd op 02-02-2018.

Noordzeeloket. *Windenergie op zee*. [<https://www.noordzeeloket.nl/functies-en-gebruik/windenergie/>]. Geraadpleegd op 1-4-2017.

Parlement.com. *Grondwet van Nederland*.

[https://www.parlement.com/id/vh8lnhrqeym0/grondwet_van_nederland]. Geraadpleegd op 11-2-2017.

PNO Consultants. *Stimulering duurzame energieproductie (SDE+) 2017*.

[<http://www.pnoconsultants.nl/subsidies/energie-milieu/sde>]. Geraadpleegd op 8-5-2017.

Rechtspraak.nl. (2015). *ECLI:NL:RBDHA:2015:7145*.

[<http://deeplink.rechtspraak.nl/uitspraak?id=ECLI:NL:RBDHA:2015:7145>]. Geraadpleegd op 27-11-2016.

Rijksoverheid.nl. (2016a). *Energieagenda*. [<https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/duurzame-energie/uitwerking-energieagenda>]. Geraadpleegd op 01-04-2017.

Rijksoverheid.nl. (2016b). *Oogsten en inzichten uit de bijeenkomsten van de energiedialoog*.

[<https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2016/11/21/oogsten-en-inzichten-uit-de-bijeenkomsten-van-de-energiedialoog>]. Geraadpleegd op 01-04-2017.

Rijksoverheid.nl. (2015). *Kamerbrief over vonnis Urgenda/Staat d.d. 24 juni jl.*

[<https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2015/09/01/kabinetsreactie-vonnis-urgenda-staat-d-d-24-juni-jl>]. Geraadpleegd op 27-11-2016.

Rijksoverheid.nl. (2017a). *Mijn energie 2050*. [<https://www.rijksoverheid.nl/doe-mee/afgeronde-projecten/energie-duurzaam-2050>]. Geraadpleegd op 13-8-2017.

Rijksoverheid.nl. (2017b). *Rijksoverheid stimuleert duurzame energie*.

[<https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/duurzame-energie/inhoud/meer-duurzame-energie-in-de-toekomst>]. Geraadpleegd op 8-5-2017.

Rijksdienst voor Ondernemend Nederland. (2017). [<http://www.rvo.nl/subsidies-regelingen/hernieuwbare-energie>]. Geraadpleegd op 8-5-2017.

Urgenda. *Klimaatzaak*. [<http://www.urgenda.nl/themas/klimaat-en-energie/klimaatzaak/>].

Geraadpleegd op 6-8-2016.

World Information Service on Energy Nederland. (2016). *Wat is CO2 (koolstofdioxide)?*
[<https://wisenederland.nl/groene-stroom/wat-co2-koolstofdioxide>]. Geraadpleegd op 27-11-2016.

Bijlagen

Bijlage 1: Tabelweergave Participatieladder Pröpper en Steenbeek (1998)

Participatie/bestuurstijl	Rol participant	Bestuur vraagt van participant	Bestuur geeft aan participant	Wisselwerking komt tot uitdrukking in
Wel interactief				
Faciliterende stijl	Initiatiefnemer	Grotere eigen verantwoordelijkheid en slagvaardigheid	Ondersteuning (tijd, geld, kennis, deskundigheid, materiële hulpmiddelen)	Ondersteuning die wordt aanvaard
Samenwerkende stijl	Samenwerkingspartner	Evenwichtige inbreng	Evenwichtige inbreng	Binding aan gemeenschappelijke en open besluiten, afspraken en handelingsplannen
Delegerende stijl	Medebeslisser	Beslissing: gesloten besluit, alsmede 'commitment' eraan	Beslissingsmacht binnen randvoorwaarden	Besluit waarin beide partijen worden gehonoreerd
Open participatieve stijl	Adviseur	Oordeel: open advies	Open vraagstelling (over probleemdefinitie en oplossingsrichting)	Uitwisselen van alternatieve concepties, probleemdefinities en oplossingsrichtingen
Niet interactief				
Gesloten participatieve stijl	Consultor (geconsulteerde)	Oordeel: gesloten advies	Gesloten vraagstelling (over probleemdefinitie en oplossingsrichting)	Uitwisselen van visies en argumentaties
Open autoritaire stijl	Doelgroep van onderzoek of voorlichting	Kennis/informatie over gedrag, houdingen en opvattingen	Informatie en voorlichting	Afstemmen van (onderzoeks-) vragen en boodschap op doelgroep
Gesloten autoritaire stijl	Geen	Niets	Niets	Niets

Bijlage 2: Ingevuld format verslaglegging Energiedialoog

Gegevens evenement	
Organisatie	RWE/Essent
Contactgegevens initiatiefnemer (naam, email, telefoonnummer)	
Naam bijeenkomst	Energiedialoog RWE Geertruidenberg; Hoe profiteren we allemaal van de energietransitie?
Datum	09-06-2016
Locatie	De Schattelij. Adres: Vismarktstraat 4a, 4931 Geertruidenberg, Nederland.
Deelnemer namens EZ (naam en email)	N.v.t.
Naam en contactgegevens moderator	
Naam en contactgegevens verslaglegger	
Rol (deelnemer)EZ <ul style="list-style-type: none"> - Moderator - Spreker - Inhoudelijk expert - Toehoorder - Anders, nl..... 	N.v.t.
Doel, doelgroep en inhoud evenement	
Doel <ul style="list-style-type: none"> - Bewustwording klimaatverandering/energietransitie - Activering - Agendastellend richting overheid - Kennisuitwisseling - Anders, nl..... 	Bewustwording energietransitie in de regio, gekoppeld aan de aanwezigheid van de Amercentrale in Geertruidenberg en de rol die RWE en andere partijen (gemeenten, ondernemers, burgers) kunnen spelen in die regionale energietransitie.
Doelgroep <ul style="list-style-type: none"> - Algemeen publiek (burgers en bedrijven) - Sector, nl; .....(nader specificeren?) - Overheid (keuze opties; Rijk, Provincie, gemeente) 	Stakeholders van RWE/Essent uit de regio. Lokale en regionale geïnteresseerden, waaronder burgers, politiek en ondernemers.
Thema <ul style="list-style-type: none"> - Continue beschikbaarheid van Energie - Flexibel energiesysteem - Actieve energiebesparing door burgers/bedrijven - Draagvlak ruimtelijke inpassing nieuwe opwek en delfstofwinning - CO2 sturing - Economische ontwikkeling en innovatie - Anders, nl..... - 	<ul style="list-style-type: none"> - Betrekken van de omgeving in toekomstige energievoorziening - Flexibel energiesysteem - Energiebesparing door ondernemers - Ruimtelijke inpassing nieuwe energieopwekking
Energiefunctie EZ-rapport <ul style="list-style-type: none"> - Ruimteverwarming - Proceswarmte - Verkeer & Vervoer - Kracht, elektriciteit en licht - Anders, nl..... 	<ul style="list-style-type: none"> - Kracht, elektriciteit en licht - Verkeer en vervoer - Ruimteverwarming

Sfeer van de bijeenkomst	
<p>Hoe kwalificeert u (verslaglegger) de sfeer van het evenement/bijeenkomst</p> <ul style="list-style-type: none"> - Positief - Negatief - Energiek - Onder spanning - ..... <p>Algemene Beeld:</p> <p>Afwijkend Beeld:</p>	<p>Positief, energiek en betrokken. Het publiek (~25 personen) werd actief betrokken in de discussie.</p>
Hoofdpunten dialoog (centrale vragen, toekomstbeeld)	
<p>- Hoe ziet u de energietoekomst van Nederland?</p>	<p>Er was overeenstemming over de noodzaak om af te stappen van de huidige manieren van energieopwekking. Om van conventioneel naar meer duurzaam te gaan zijn alle duurzame bronnen in de toekomst nodig en de komende jaren ook enkele fossiele om de leveringszekerheid te waarborgen. We moeten het ook samen doen: overheid, bedrijven en consumenten. De uitdaging is het juiste tempo van de transitie te bepalen en een aanvaardbare prijs. Daarover ging ook de discussie voor een belangrijk deel.</p>
<p>- Welke rol speelt u zelf in de energietransitie en met welke ambitie?</p>	<p>RWE/Essent kan en wil deel uitmaken van de energietransitie door bijvoorbeeld gebruik te maken van de bio-based economy, in combinatie met de chemie. Het hout dat nodig is voor biomassa en de bio-based economy moet duurzaam geproduceerd zijn. Daarnaast wil RWE/Essent investeren in de opwek van schone energie door de aanleg van onder andere windparken.</p> <p>Het publiek stond hier positief tegenover en liet weten dat er in Geertruidenberg al een initiatief speelt om zelf mogelijk een windturbine neer te zetten voor de energieopwek van het dorp en haar ondernemers. Dit past in de ambitie van de lokale ondernemersvereniging om Geertruidenberg energieneutraal te maken. Daarnaast gaven de burgers en ondernemers aan dat er duidelijke stappen gezet moeten worden, ook al kost dit geld. Sommige initiatieven zullen nou eenmaal geld kosten.</p>
<p>- Wat heeft u nodig om uw ambitie te realiseren?</p>	<p>Kritiek uit het publiek: De overheid moet meer meegeven in de energietransitie. Meer helpen en minder dwarsliggen.</p>
<p>- Kunt u drie kansen en drie zorgen noemen?</p>	<p>Uit het publiek: Ruimtelijke indeling van bijvoorbeeld zonne- en windparken Continue beschikbaarheid van energie wanneer er sprake is van 100% schone energie</p> <p>Veel ondernemers kiezen alleen voor verduurzaming als het geld oplevert of in ieder geval niets kost. Dat wetende: hoe zorgen we dan dat de transitie snel genoeg blijft gaan?</p> <p>Vanuit RWE/Essent: Het kan niet zo zijn dat de procedures rondom de plaatsing van schone energieopwekkers ook in de toekomst zo lang duren. Bijvoorbeeld bij windpark Kattenberg duurde het 12 jaar voor 4 turbines. Verder vraagt RWE zich af of er voldoende besef is van de kosten die de energietransitie met zich meebrengt en de gevolgen die dat kan hebben voor de welvaart (economie en energiekosten voor eindgebruikers)</p>

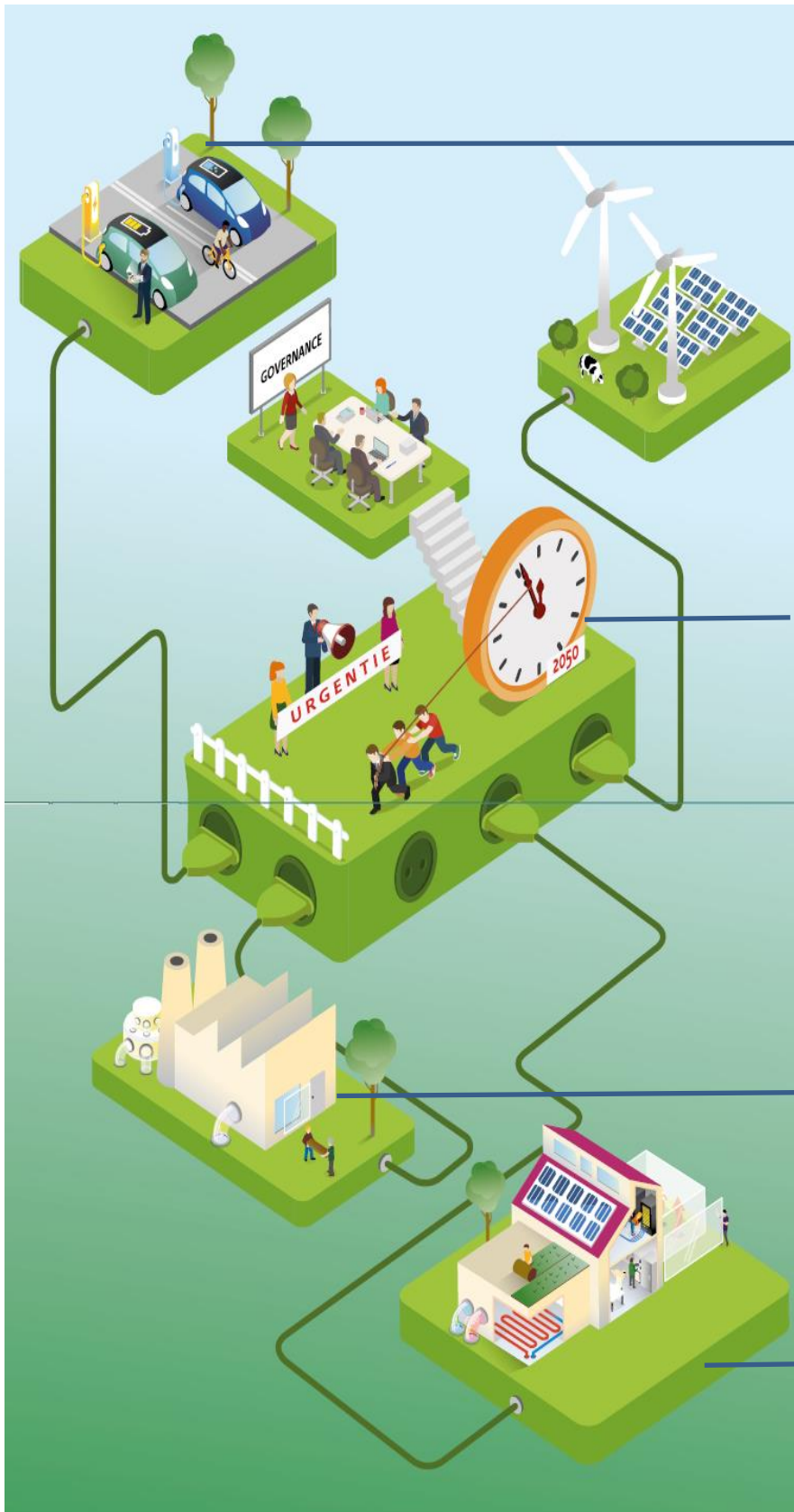
Hoofdpunten dialoog (inhoudelijke vragen/dilemma's)

In te vullen per thema (zie format vraagstelling)

<p>- Hoe ziet u de energietoekomst van Nederland?</p> <p>Het publiek zette in op kleinschalige opwek. M.a.w. elk dorp een eigen, zelf-gefinancierde windmolen bijvoorbeeld. Meer samenwerking tussen energiebedrijven en andere sectoren, waaronder de landbouw en de chemiesectoren. Vanuit RWE/Essent: Het inzetten op de bio-based economy lijkt ons het beste plan van aanpak om op korte termijn te voldoen aan de klimaat en CO²-doelstellingen van de overheid.</p>	<p>- Wat heeft u nodig om uw ambitie te realiseren?</p> <p>Meer gerichte overheidsbemoediging, snellere besluitvorming en een can-do mentaliteit om projecten succesvol af te ronden. Betere informatievoorziening aan mensen om te laten weten wat er van burgers verwacht wordt. Geld? Actie? Tijd? Men heeft nog niet altijd scherp of men iets kan betekenen in de energietransitie, omdat ze niet van alles op de hoogte zijn.</p>
<p>- Welke rol speelt u zelf in de energietransitie en met welke ambitie?</p> <p>EnNatuurlijk uitte zijn zorgen over de mogelijke sluiting van de Amercentrale, en de impact hiervan op de meer dan 40.000 huishoudens die zij bedienen in de regio West-Brabant. De gemeente Breda gaf aan dat zij zelf bezig is met een fonds om speciale energieprojecten in de regio te stimuleren, maar dat dergelijke projecten kleinschalig zijn, en iedere gemeente zelf de ruimte heeft om deze in te vullen. Dit zorgt ervoor dat elke gemeente kan inspelen op zijn eigen regio, maar ook dat er geen uniformiteit en urgentie is overall.</p>	<p>- Kunt u 3 kansen en zorgen noemen?</p> <p>Zorgen: Het ontbreken van ambitie vanuit de (lokale/regionale) overheid om echt iets te veranderen. Stroperigheid van de overheid.</p> <p>Kansen: Bij nieuwe woningen beter nadenken over de architectuur m.b.t bijvoorbeeld warmtevoorziening/warm water. Inzetten van lokale burgerkracht om draagvlak te creëren voor bijvoorbeeld windmolens. Men geeft aan dat als men zelf profiteert van een windmolen, dat de mensen in het dorp best een windmolen willen. Wanneer er echter onduidelijkheid is over wie precies profiteert van de windmolens ontstaat er weerstand. Sociale gedrevenheid om een verandering te maken. Het aanleggen van windparken is ook niet alles. Er moet meer ingezet worden op een mindset-verandering van burgers.</p>

Bijlage 3: Weergave Energieagenda in een figuur

De elektrische auto's representeren de energiefunctie 'Mobiliteit'

De klok die op 4 voor 12 staat representeert de urgentie van de kwestie

De fabriek representeert 'Hoge temperatuurwarmte'

De eenpersoonswoning representeert 'Kracht en licht' en 'Lage temperatuurwarmte'

Bijlage 4: Respondentenlijst interviews

Dr. Jurian Edelenbos Bestuurskunde professor (FSW), specialist op het gebied van zelforganisatie en burgerparticipatie

Dr. Linze Schaap, Universitair hoofddocent aan de Tilburg Law School en de Tilburg School of Politics and Public Administration

Drs. P.M.T.G. Schmeitz, Projectleider Energiedialoog, Programmaleider Energieke Samenleving.

Ir. Theo van Bruggen, Programmamanager DuurzaamDoor bij de Rijksdienst voor Ondernemend Nederland

Bijlage 5: Bijeenkomstenlijst fysieke bijeenkomsten Energiedialoog en schriftelijke inbreng Energiedialoog

Bijlage 5.1: Organisatorenlijst fysieke bijeenkomsten Energiedialoog

Overige organisaties	Overheden
1. Alliander	
2. AWTI	
3. Berenschot en Quintel Intelligence	
4. Bezinningsgroep Energie	
5. Border sessions	
6. Cato	
7. CE Delft	
8. CIEP	
	1. Cleantech Regio
9. Commissie m.e.r. en adviesbureau Korbee & Hovelynck	
10. Crok, Wolter, Drimmelen	
11. DNV GL	
	2. Duitse ministeries van Klimaat en Energie
12. Duurzaamheidsoverleg Politieke Partijen	
13. Duurzaam Doen	
14. Elaad	
15. EMMA	
16. Energie gerelateerd studentennetwerk	
17. Energy Valley	
18. Engie	
19. Essent/RWE	
20. Etree	
	3. G4
21. Gasunie	
	4. Gemeente Nijmegen
	5. Gemeente Vlaardingen
	6. Gemeente Zaanstad
	7. Gezamenlijke Zeeuwse gemeenten
22. Green Village	
23. Greenpeace	
24. Groen Gas NL, Energy Academy Europe, TKI Gas	
25. Groene Zaak	
26. Havenbedrijf Rotterdam	
27. HIER opgewekt	
28. Internationale architectuur biënnale	
29. Jonge havenprofessionals	
	8. Kadaster
30. Kic Innoenergy	
31. KIEMT	
32. KIVI	

	9. Klimaatverbond
33. KVGN	
34. LTO Nederland	
	10. Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties
	11. Ministerie van Buitenlandse Zaken
	12. Ministerie van Economische Zaken
	13. Ministerie van Infrastructuur en Milieu
35. MVI-Energie (TSE)	
	14. Metropoolregio Amsterdam, Stuurgroep programma Warmte en Koude
36. Nationaal Waterstof Platform	
37. Netherlands Energy Research Alliance	
38. NLVOW	
39. NUON	
40. NVDE	
	15. Overlegorgaan I&M
41. Overlegtafel Energievoorziening (OTE)	
42. Platform 31	
	16. Provincie Brabant
	17. Provincie Gelderland
	18. Provincie Noord-Holland
	19. Provincie Overijssel
	20. Rijksdienst voor cultureel Erfgoed
43. Royal Haskoning DHV	
	21. RVO
44. SER	
45. Shell, DSM, Eneco, Rockstart, Sungevity en Salesforce	
46. Siemens, Havenbedrijf Rotterdam, Shell, Van Oord en Eneco	
47. SKAO	
48. Solar Days	
	22. Stadsregio Parkstad Limburg
49. Stedin	
50. Team Energy	
51. Tegengas NOP	
52. Tennet	
53. TNO	
54. Topsector Energie	
	23. Unie van waterschappen
55. UNIPER	
56. UvA	
57. VEMW	
58. VNI i.s.m. EZ	
	24. VNG
59. VNO-NCW	
60. VNPI	

61. Warmtebelang	
62. Zest Group	

Bijlage 5.2: Organisatorenlijst schriftelijke inbreng Energiedialoog

Schriftelijke inbreng Energiedialoog - Online	Indiener
1. 50% CO2 reductie in 2030	Energie Nederland
2. Aandacht: windturbines & gehoorschade	Dr. M. Oud
3. Afname CO2-emissie via opslag van elektriciteit	Sogecom BV
4. Auto versus spaarlamp	Joris Klokketau
5. Autoriteit Consument en Markt	ACM
6. Beleidstips van een energiespecialist	Ir. JBRM de Jong
7. Berenschot Energie	Berenschot
8. Beschouwingen wind op land beleid	Marc Rijnveld
9. Beslissingsondersteuning bij energiezuinig gebouwoontwerp	René de Brouwer
10. Bewoners over de warmtetransitie	Alliander en HIER
11. Bijdrage Energiedialoog: Eneco, het Havenbedrijf Rotterdam, Shell Nederland, Siemens en Van Oord	Eneco, het Havenbedrijf Rotterdam, Shell Nederland, Siemens en Van Oord
12. Bijdrage Energiedialoog: over CCUS door verschillende partijen	Nederlandse Gasunie, Gasterra, Groningen Seaport, Havenbedrijf Rotterdam, NAM, Maasvlakte CCS, Shell, RWE Generation NL, Siemens en TKI Gas
13. Bouwen aan BIPV – Roadmap voor de sector Building Integrated Photovoltaics	Berenschot
14. Carbon Pricing and Budgeting	Feasta's climate group
15. CO2 Utilization	Antacy & Shell
16. Delft Plan, NL als Energy Gateway	TU Delft
17. Dutch Smart Thermal Grid	Studio Marco Vermeulen
18. Energiedialoog in internationaal perspectief	Sietse de Haan
19. Energiedialoog Topsector Energie: internetreactie	Topsector Energie
20. Energiehypotheek particuliere woningen	Mr Astrid Serle-Hendriks & ing. Ruud Serlé
21. Energietransitie	FME, VNO-NCW, ECN, Jos Siemons, Gerrit Blom, Ap Cloosterman, Eneco, RWE/Essent
22. Energietransitie	Programmabureau Warmte Koude Zuid-Holland
23. Energietransitie is grensoverschrijdend – samenwerking met de buurlanden is cruciaal	Benelux
24. Energievisie 2035	Stichting Natuur & Milieu
25. Enexis toekomstscenario's	Enexis

26. Factsheet Windenergie op land zonder SDE-subsidie	Henk Daalder
27. Flexibiliteit: beleidsvisie Flexiblepower Alliance Network	Flexiblepower Alliance Network
28. G-4 in Energiedialoog	G-4
29. Gasunie	Gasunie
30. Gemeente Groningen	Gemeente Groningen
31. Gemeente Wageningen	Gemeente Wageningen
32. Genôch=Genôch EU ETS	Het actiecomité Genôch=Genôch EU ET
33. Hybride warmtepomp versnelt overgang naar duurzame energie	Berenschot, DNV GL en BDH
34. KIVI – EZ energiediscussie 2016	KIVI
35. Klimaatverbond Nederland	Klimaatverbond Nederland
36. KVGN	KVGN
37. LNG platform	LNG Platform
38. Milieudéfensie	Milieudéfensie
39. Monetair beleid voor energietransitie en klimaatbeleid	Stichting Biowetenschappen en Maatschappij
40. Nationaal Kritisch Platform Windenergie	Nationaal Kritisch Platform Windenergie
41. Nederlandse Vereniging Omwonenden Windturbines	Nederlandse Vereniging Omwonenden Windturbines
42. NERA: NWA Route Energietransitie	NERA
43. Netbeheerder	Stedin
44. NOGEPa	NOGEPa
45. Noordoostpolder: Duurzame tips en ideeën uit bedrijfsleven	Gemeente Noordoostpolder
46. Nova College – Installatietechniek MBO	Nova College
47. Nuon in gesprek	Nuon
48. NWEA Visie 2030: wind essentieel voor 100% duurzame energie	NWEA
49. Afstudeerproject Koninklijke Academie voor Beeldende Kunst 'Onland'	Caroline Langendoen en Joelle Erkamp
50. Platform Bio-Energie	Platform Bio-Energie
51. Power2Nijmegen en Energie made in Arnhem	Power2Nijmegen
52. Power2Nijmegen; Rapportage betreft Postcoderoos Nijmegen	Power2Nijmegen
53. Prioriteit aan flexibiliteit	Enexis
54. Regionale Energie Alliantie Utrecht: bijdrage Energiedialoog	Regionale Energie Alliantie Utrecht
55. Rol afvalsector in energietransitie	Vereniging Afvalbedrijven

56. Samen Energie Neutraal: Programma van eisen voor duurzame lokale energiesystemen	Stichting Energie Neutraal
57. Scouting en energie	Scouting Nederland
58. Slimme energievoorziening - ICT	Nederland ICT
59. Smarter2030 - ICT	KPN
60. Strategie, innovatie en leiderschap in	TIAS School for Business and Society
61. Stukken van Prof. Vaclav Smil	Prof. Vaclav
62. Topsector Energie: bijdrage Energiedialoog	Topsector Energie
63. Verkenning CO2-neutrale gastoekomst	Berenschot
64. Visies op wonen zonder aardgas	HIER Klimaatbureau
65. Warmtedialoog	Stichting Warmtenetwerk
66. WEB2 grootschalige energie buffering	Jasper van Schaaik
67. Welke kansen biedt de overstap naar duurzame energie voor onze economie?	Ruud Goedknecht, Barbarugo
68. Wijkenergie-zelf vangen en samen gebruiken	Enexis
69. Windenergie op zee	Dong Energy
70. Windturbine overlast	Stichting Windmolenklachten
71. Position paper & verslag van de PBE Business Meeting over 'Biomassa 2030' op 20 april 2016 met 4 appendices	Platform Bio-Energie
72. Transitie naar aardgasloze warmtevoorziening	Samenwerkende partijen